

Садржај

Белешка

Листине

Пролеће на југу

Зима у Дебру

Кад сум бил, мори Ђурђо

Од Гостивара до Дебра

У студне вечери

У мртвом граду

Ој, немене шестопере

По Косову и око Косова

Ђуће, сине Бал-Алија

Записи

Качаци

Међу дреничким качацима

Иншалах, јалан др!

Из царства качака

Прота Анђелко и Мехмед Делија

На утоку Ситнице у Ибар

Одлазак качака Зубера

Дневник

Македонска партија

Исељавање Турака

Колонизација

Четничка акција

Корупција

Партизанство

Један важан моменат

Ситуација

Опет о исељавању Турака

Македонска емиграција

Процес

Брегалничке контраорганизације

Амнестија

Легална акција

Спруд

Поменик

Сећање на Милоша Перовића

Смрт Војводе Вука

Миодраг Љ. Давидовић

На Виду, острву јада

Непознатије речи

821.163.41-24,
821.163.41-3

МИЛОСАВ ЈЕЛИЋ

Мило Јелић

ЛЕТОПИС ЈУГА

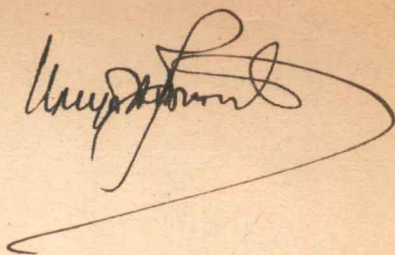
ЛИСТИНЕ — ЗАПИСИ —

ДНЕВНИК — ПОМЕНИК.

БЕОГРАД,
1930.

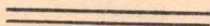
МИЛОСАВ ЈЕЛИЋ

ЛЕТОПИС ЈУГА

ЛИСТИНЕ — ЗАПИСИ —

ДНЕВНИК — ПОМЕНИК.

32445

БЕОГРАД,
1930.

ШТАМПАРИЈА „ПРИВРЕДНИК“ КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛ. БР. 3

Белешка

Вредност ових написа објављиваних последњих година кроз „Политику“ није се никако умањила. Напротив она је све више расла уколико су љубав нашега народа према југу и грешке управе према њему остајале непромењене. Отуда решење да их издамо у облику збирке.

Ваља напоменути како су у одељак ове књиге под насловом „Дневник“ ушли само чланци, који јаче обележавају једно време угрожавања споља, а несрећености и партијскога витлања унутра. Већина се од њих може и данас објавити с нешто измењеним појединостима, па да се читаоци сложе како се справљају савремене потребе југа.

Све остало је песма лепоти онога краја и настојавање да се у спасавању душе његова света спасе и душа своја.

Писац.

ЛИСТИНЕ

Пролеће на југу

Још блеска снежна купа од Љуботена, а у Тетову цветају јабуке. И око Вардара су садови давно зелени и воће избехарило. Замало па ће се и Тиквеш зарујавити маком, а Косово божурима. „Шетаће Јана градина да набере кита шарена...”

Тако је све таласаво и разнолико: и земљиште и ношње и клима и судба под многобројним утицајима. И ако вам Јанина шетња изазива толико познати напев схватите зашто је наш музички фолклор с југа оно, што имамо најлепше у тој области духа. Јер кад се жњу јечмови у Грузи њиве су дуге, дан велики, равно поред реке и једнолико у бескрајном таласању жита. Зато слушате протегнуту песму жетелица:

Јечам жела, јечам жела Грузжанка девојка...

А у постојбини беле Доне све је променљиво. Високе планине и ниска језера, страшне горе и питоме косе, планинске бујице и мирне реке, студен у врховима и пролеће у низи. Због тога је ритам у њену разговор с доктором бржи, нагласак други и обрти чешћи.

Сад се на сву ту разноликост надноси пролеће с цвећем, бојама и младошћу. И продире како где. На Бистру ће однети кукурек тек половином лета.

Тешко ће проћи и уз Ибар и преко Драге тамо где је вазда тамно од круна у букава и четинара. Стазе су ретке и хајдучки тајанствене. То је око Мојстира где често чујете како чобанче виче оца с неког ћувика:

— О, о, о, тајо!

— Шта је?!

— Помешала се мечка међу говеда... Хајде овамо!

На косама од Звечана има још љубичица. Врх му је плав гледан с Косова. У ноћи тајанствен као крај не-

срећнога краља Дечанскога. Ту је више темеља у црквама из давнине, може бити Милутинових као и она у Бањској.

Ибар је велики. Носи трупце с Рожаја за „Треску” и са Сломне Горе за „Звечан”. Ситница је мутна пуна вирова и сомовине. Ђемер-ђуприја стоји на суву очајно сама на уласку у Вучитрн. Кула Милоша Војиновића дошла још старија и седа као косе у Живка Фртунића. Има неке сете и у пролећном лепршању. Кад оно заигра над старинама што копне, над занемелим уснама што су до скоро оживљавале успомене прошлих дана, над гробом чича-Јарге Ђамиловића.

А од Вучитрна до Приштине поред зеленог Лаба и крај железничке пруге весело се јате насељеничке куће с крововима покривеним црвеним црепом. За десетак година села ће бити у зеленилу, из кога ће провиривати ђермови с бунара и торњеви с црква. Косово ће добити други изглед кад по Гази-Местану заору плугови место старинских „тешких гребештака”.

Пролеће се гнезди по Дреници и Метохији у њихова плодна поља, воћњаке и забране. Окило је лишћем сву ситногорицу, што се густо пружа до Кијева и до Ораховца. Плете се пролеће око силног извора Истока и насељеничких црногорских кућа на путу за Пећ. Модро је зелено у прорашћу ђураковачком и као успркос насмејано поред куле Милица Крстића. Мирно је и хладовито око дечанског самостана и крај Велике Хоче, где се још чује јецај Кујунџића мајке. Весело је на отсјају у огледала Белога Дрима.

Призрен је у њему свечан уз зубор Бистрице и без магли на Цвиљену и око Свете Тројице. С причама Петра Костића о местима императорових дворова, перивојима, библиотеци и коњушницама он је стално градиво за наш историјски роман. Кад му је цар прилазио са скопске стране морао је застајати на Дуљу и гледати велико поље покрај Дрима, линију снажних планина ка „приморским странама” и страшни масив Шаре. И свест да свуда тамо допире његова моћ чинила је да позније „помно учи” књиге староставне. Те је могао видети како је прошла под високим сводом „страшна сен Немање победничким ходом”.

После се силазило с виса од Уроша, Вукашина и Марка. Па ипак је било господства и блага.

У Качанику вам износе деца на воз ките пољскога цвећа. Може бити да је из Буковика. Зумбула још нема, а у Скопљу га је пуно, и њега и јоргована.

По терасама велешким, у сабијене куће, у баште и у саксије на обе обале Вардара ушао је раздраган топао дах пролећа. Као да би желео да избуди оне, што спавају на вису око цркве сном равнодушног мира и вечности. Као да би хтео да још једном отвори око у великога орла Јована Бабунског. Лепрша дах свежине и немира у витицама девојачким и оку њихову. Таласа се младошћу и жудњом. Отвара капицике, игра по доклатима и орманима пуним свадбенога дара. Развија лале и девојке. „Ој, Фине бело велешко, младост ми рано помина...”

Зелене се врбаце око Брегалнице, цветају шљиве у Цареву Селу. Огромни топли талас тек што није притиснуо кочанска пиринчана поља и смокве око Струмице. Буја афијон око Кавадара и зелене се дудови код Ђевђелије. Капела на Кајмакчалану стражари озбиљно над Пелагонијом. У Поречу још претседникује војвода Михаило, али македонска Шумадија још сиротује од ратних ужаса. Охридско Језеро плавило Стругу и Дрим прелазио дебарски пут. Сад гемови мирно плове поред Студенчана и клићу галеби на албанској страни. Све су Биљане засуканих рукава и раскопчаних недара и нови их дани милују свежином извора и студи с каменова. Дебар се беласа више ушћа Радике и постепено листа дрвеће ка Галичнику.

Весело младо пролеће обгрлило је све нас на југу рукама пуним цвећа и живота.

Зима у Дебру

Тешки су сметови на Влахињици, велика је Радика, све су горе само огромни стогови од снега. Кроз снежна поља и кланце шуми Црни Дрим удес свој уклету што на њему нигде воденице нема. То је Швајцарска од грена више Гостивара, па до Два Брата и Ђафа Мура и од Кораба до Јаме и Кичева. И тамо преко Пресека к Охриду. Велики студени плашт заогрнуо је врхове и шуме величанствен у бескрају и преливима боја кад сунце за часак разбије магле планинске. Стазе су завејане и качака нема. Једино што медведи и дивље свиње нарушавају мир. На Јами убије жандармеријска станица по кога риса. Више моје куће у Дебру претукоше деца једну куну.

А сам је град ипак додирнуо изван дах топлоте и културе. Пре свега подигао је Рамадан-ага Пустуња хотел „Балкан”. Био је то читав догађај за Дебар. Кад је довршен, па кад је закупац Софре Илић донео намештај. Илићи су „од време” Срби. Један је брат радикал, други демократа, а трећи комунистички посланик из Прилепа то јест ако тај мандат претставља и данас нешто. Сви су опет добри људи и та партијска подела не умањује им вредност. Рамадан је опет нарочито омиљен. Није ни налик на свога оца Сефедин-агу који се и противу султана бунио. По некад је као дете: игра, говори, смеје се, пева. Чим почне „Зорице, Зоро моја...” знамо колико је сати. Јер он кад пије, пије јуначки. Не тражи чашу, па да иде. Него поручи „сто драма” и седне као човек. После дође других сто и тако редом.

Позније је у „Балкан” донет и биоскоп. Набавио га Петко Стрезовић кројач. Леле, Петко биоскопија! Замишљао сам како се уозбиљио. Достојанственији је био у сваком случају него онда кад је играо Писаревића у

Трифковићевом „Школском надзорнику”, а ја био реди-тељ. Муцао је онда и што има у комаду и што нема, па се народ поваља од смеха. Као сопственик биоскопа није могао ни да весели свет на повечеринкама као некад кад је певао:

Запали китка борина

Да не ти влезе тамнина...

Ово је управо време за посела. Напољу ведрина и студ, а у домовима жагор, игра, песма. Гитари, тамбуре, виолине, „камбана”, кокоњеште, хајдучко коло, а испред сви-ју србијанка. Или Леон хороваћа удеси што у хору с омладином. Служе вино и колаче. Старији једнако потстичу да не малакше весеље. Јаче Спасић док није изгубио ногу не додирује земљу „у три корака”. Концертира и по која дама „соло” као Ламбетова кћи или сви певамо „Биљана платно белеше”. Или опет Петко отпочне „Се собраше сватовите”. Тако једнако по свадбама, прошевинама, славама, седељкама. Код Спире Васиљевића, код Бојацића, Милана Лазаревића, Јордана. За тим дођу праве забаве: омладинска, светосавска, партијска. Па онда оно: „Идуће суботе код мене.” Или се удаје Алтана Стрезина. И тада три дана неке вечере. А паметан начелник срески чуо да се ту певала нека анационална песма, па звао због тога једну учитељицу. После исправљај то и доказуј да је клевета. Он опет националан: однекуд из Магарева код Битоља. Али у тим весељима има и окретних игара с валцером закључно. Нађе се и дама за то. За сад је та слобода још могућа у кући. Кад игра коло на пољани хватају се само мушкарци. Женске унаоколо гледају. Ту се не пристоји као и у случајевима кад муж и жена иду улицом заједно. Никад напореда, никад жена испред. Увек човек прво, па жена у потиљак. Али се омладина отима и све ће то брзо отићи у заборав.

Код муслимана је тише на седељкама. Дођемо обично у Рамаданов селамлик или баш и у кућу. Чељад је у другим одајама. Само његов Ирфан има покатак права да нас служи дуваном. Сви седе наоколо по јастуцима на земљи у чарапама и с прекрштеним ногама: муфтија, Афуз Шериф, Сабри-бег, Саки-бег, за тим који од Рама-

данових рођака и онда Есадовци: Имер-ефендија, Ибрахим Каба, Мурат-бег. Мени метну три јастука или даду столицу да не бих подвизао ноге. У мангалу ври чај и греје се млеко. Кад се то послужи дође црна кафа и опет испочетка. Разговор је лаган. Кад један говори, остали ћуте. Предмет је: политика, историја, вера, обичаји, дневна питања. Често долази до смеха.

Тако се на једној седељци код Малић-бега повела реч о политици. Ја нисам био ту, али је био сад већ покојни Есадовац Алит Љеш. Приближавали се посланички избори и говорило се о кандидатима. Рачунало се да ће радикали кандидовати Николу Блажића, а демократи мене. И онда су једни били за овога, други за онога. Код Арнаута је обичај да друштво, кад се не сложи у извесном питању, изабере једнога за судију. Тај има да каже завршну реч и после тога престаје свака препирка било коме право или не. Избор паде на Алита Љеша и он поћута мало, па рече:

— Ако мебуз буде Никола Блажић он ће у Београду рећи: „Овамо нема другог милета. Сви су Срби”. А Јелић ће казати: „Полако, полако: сви ће да буду Срби”.

Варао се Алит Љеш, Бог да га прости. Само његово схватање показује колико се он плашио за своју националност. Док су га они из Пишкопеје убили, а нису били за његов мали прст ни као јунаци, ни као Албанци.

Па онда идући с тих повечеринки гледамо како се месец уплео негде око Горенца и како се стакли Подримље у белим свечаним одеждама. Тако је светло све од Дешата до Голог Брда. Понегде блисне речно огледало као у пожару. Чује се завијање вука и пуцањ у даљини. У Малесији може бити.

Сутрадан ако је пртина или ако га отац донесе до капије пење се мали Сиљко Јове Дамњановића уз степенице. Њему је три и по године и бауља до собе, па се ту усправи и куца на врата.

— О, добро јутро, Сиљко! Шта си дошао?

— Да си земам слаткото.

— Е, баш ми мислимо што то нема Сиљка. Хајде послужи се. Па седи мало.

— Ће си одим дома.

— А шта ти ради мама?

— Арно је — де.

И одлази достојанствено.

Ако је празник имамо посете и осем Сиљка. Дође Андреје Саревиха жена са свекрвом. Млада, лепушкаста и умиљата у дебарској ношњи. Или Спире Васиљевића госпођа опет дебарски обучена, нарочито лепа и ако је у годинама. Има извесно природно достојанствено држање. Баш јој личи да је претседница Кола сестара. Наврати Павле Николић учитељ. Био је то и у турско време. И сад је у Гостивару. Прича, прича сто педесет речи у минути. И свему придаје један особени значај уз нарочите гримасе и неке стране речи које врло несрећно употребљава. И за све тражи потврде питањем: јели тако?

— Треба само хармонично. Јели тако?

— Тако је.

— И еластично... Јели тако?

— Јесте.

— И без опозиције?

— Сасвим.

После кад оде каже ми жена:

— А што му ти све одобраваш кад није онако како прича?

— Море, иди молим те. Још да му почнем противуречити не би стао до мрака.

Абдула долази са женом. Он је „наш” човек. Био на солунском фронту и отуда носи златну медаљу за ревносну службу. Звао нас, звао и ми му учинили посету. После је он вратио, а да би показао колики је пријатељ допустио је жени да се не скрива преда мном. Али сиромах човек готов ђаво. Попио и испродавао што је имао, па и новим пријатељством хтеде да се користи те покварисмо љубав.

Кад дотрчи из суседства Беглија, плава млада девојка, онда мене испрате у другу собу. Она је верена за једног старијег човека, „свршена” је како кажу, али он не може да се врати из Албаније због неких политичких ствари. И она га очекује. До века? — До века.

Посете нас кћери чика-Јове Којовића. Он је сиромах зато што је имао храбрости да у турско време отвори српску школу у својој кући. Све се националне заслуге награђују овако. И у другом свету без сумње. Једино што

је за време „уредбе” био претседник општине. А баш том месту није одговарао. Слабо је писмен. И наиван је.

У пазарни дан разгрну снег и простру асуре. Доносе купус ваљада преко целе зиме, орахе, воће, коже, дрва коломбоћ, вуну. Шалови око главе, кантар у руци. Галичанке, Лазарополке и Гарчанке познајете по ресама које Дебарке немају на оделу. А и међу њима опет је неке разлике у ношњи. Здраве се и питају:

— Ти како си?

— Арно. Шућур.

— Малечко си загубила?

— Јес.

— Ти да си жива!

Пристижу на трг Спаса претседник из Доње Жупе, па Имер оца из Коцаџика, па поп-Таса из Мелничана. Ето Лазара Цубалевића из Галичника и Павла Хацијевог учитеља. Коњи им раване, а они се затурили као да им је бар тридесет година. После их кравимо уз чашу, а разговор тече од Кулина бана.

На нову годину нас василишу деца китама босиљка док студени дах једнако бије с високих страшних гора.

Па ипак је тако топло међу срцима овога света.

Кад сум бил, мори Ђурђо...

Сад умире град нашега цара и расељава се. Као да рђа врх у Цвиљена и да су нешто теже оловне магле што притискују Шар. Над Коритником и Паштриком нема пролећне свиле. Небо је сиво над планинама албанским.

А некад је јасно звекетало злато на грудима призренских млади и блештао је ибришим на димијама. Аман, где су оне лепе очи девојачке гараве, смеђе, плаволике? И кршење снаге и смех кроз капицике. И лале и зумбули и руже неговане као размажени девојчурци. Ноћи кад је месец пун изнад Ђалича, а тихо да ти се чини како чујеш звона на горанским овцама у планини. Кад само пљуска Бистрица под сводом запрашеним божјим звезданим златом. Ни лист да таласне на платанима код Мароша. Ни леп да опадне са замазаних фрески у цркви Св. Петке. Само ја прођем поред куће у којој моја девојка спава... Е, па „бил сум дете како тебе”.

Онда дође Скопљанско народно позориште и ја постадох претседник позоришног одбора. Одржимо, на пример, седницу ја и редитељи: Чика-Милорад и Милојевић и једну приправницу отпустимо: худила позоришном угледу. Или сасвим озбиљно разговарамо о репертоару, платама и другим потребама. Увече мундир, беле рукавице, па у први ред на треће место до секретара аустријског конзулата.

— То је за дивно чудо, господине, да се ми тако често виђамо, каже он.

— И да су нам сусрети увек тако пријатни, додајем ја.

Онда после рата тринаесте године беху нас пешаке црнорукце поставили за командире жандармеријских одреда на југу. И тако једне вечери одазваше начелника

окружног Матића и мене са Сардуових „Присних пријатеља”. Полицијски писар што заступа начелника среског у Ораховцу јавља да ће велики број качака, прешлих из Албаније, напасти ноћас на град. То му је саопштио претседник општине муслиман. Он је позвао Србе из околине и наоружао их. Али се ипак боји... и по дужности јавља...

Упутимо четрдесет жандарма пешака колико је било при руци, а ја кренем с двадесет коњаника. Било је десет часова. Мочарно и магла, пут раскалањан, не види се ништа. Хладна пролетња ноћ. Са Дрима допре по који чудан протегнут глас, па се онда чује само бахат у наших коња. Све је тамо до Ђаковице ноћ, влага, тајанство. А пут који се прави и скреће за Ораховац испроваљиван. Коњ фркне, испружи предње ноге, задње подавије и склизнемо по неколико метара на ниже. Тек око два после пола ноћи стижемо у Ораховац. Тамо је мирно; напада није било; Хочани крстаре улицама.

Кад сутрадан ујутру кренусмо из Ораховца било нас је двадесет и четири: још три жандарма коњаника и полицијски писар Душан Перовић, млад један дечак — чини се да нема ни двадесет година. Јутро светло, измаглице нестало, с ливада се пуши. Прво свратисмо у Острозуб чувено место острозупског барјака. У општини деловођа Јефта Гапић из Призрена и барјактарев брат с пушком.

— Има ли чега новог?

— Нема ничега, вели барјактарев брат. Неки качаци само поручили да ће доћи данас у петак да клањају у џамији овде.

Пролазимо кроз Драгобиље пусто, јер је свет на прављењу друма и спуштамо се Бањи. Испред нас јаше једна патрола од три коњаника. И ту испред Бање испадне из једног шипрага неки Арнаути и пружи једну хартију. Жандарми из општине црнолучке јављају: „Опкољени смо са свију страна. Пресечена нам је веза с Бањом и Кијевом. Шта да радимо?” Напишем им да чекају до вечери, јер ми стижемо тамо на преноћиште.

Бања се опружила поред пута којим силазимо. Општинска је кућа на крају и у склопу: десно једно јако теме, испред и лево шумовите косе. Каплар старешина станице постројио стражу од седам жандарма и излази на рапорт:

— Господине капетане, стање страже редовно је. Само ми смо опкољени са свију страна...

— Како смо опкољени са свију страна?

— Ено, погледајте право!

Уистину тамо су кроз шумарак претрчавали неки људи: једни у белом, други у црном оделу. Наш их је долазак без сумње узнемирио. Али их не изгледа много.

— Има један кмет овде, продужава каплар. Он је био с качацима. Може да вам исприча...

— Помози Бог, јунаци!

— Бог ти помого! одговарају она седморица.

— Сјаши! Коње у двориште од општине! Једна патрола да пази на оне што претрчавају!

У општини претседник Србин из Призрена и три кмета Арнаутина. Овај што се видео с качацима прича:

— Пошао сам за Црну Луку. Кад на путу испадосе три качака и ухватише ми коња за узду. „Одмах”, рекоше, „да се вратиш у село. Село да се побуни. Ко има пушку, нека изиђе с пушком, ко нема — без пушке. Хоћемо целом свету да покажемо како је ово Албанија. А она ће и бити све до пампура (железнице). Јер нас помажу четири краља...”

— И ти се врати?

— Вратих се.

— А беше ли још кога сем те тројице?

— Беше тако на ливади поред пута њих четири стотине.

— Ама пази шта говориш! Знаш ли ти шта су то четири стотине?

— Знам добро, господине.

Одмах ми је било јасно да ово није качачки подвиг, већ побуна, да до Црне Луке не могу и да ми је тренутни положај врло незгодан: у низини сам, опкољен с две стране. Пошљем начелнику извештај који однесе Јефта Гапић да преда телефоном из Ораховца, а ја се решим да се дохватим темена десно, па да се пушкарам и лагано повлачим Ораховцу. Тако ћу одржавати додир с непријатељем док не стигне појачање. Упутим наредника Петра с три коњаника да види је ли теме поседнуто. Он се врати галопом с извештајем: „Пуно је Арнаута. Не пуцају.

Само се подижу иза камења и гледају нас. Морамо некако да се измакнемо из села”.

У том на оно исто теме наиђе начелник срески из Суве Реке с два коњаника и осам пешака. Ми то видимо лепо из суднице Чу се: „Стој! Стој!” и онда осуше пушке. Па спазисмо коње да јуре без коњаника. Ја истрчим из општине, поделим војнике на две десетине, одредим једну за правац и таман да кренемо, кад онај исти каплар рече:

— Не помаже ништа, господине капетане. Само што нису почели да нас гађају с ове треће стране.

И само што он то рече, а с оне треће стране груну пушка и зрно паде посред нас, па изри земљу. Тада са свију страна као по договору запишташе ројеви куршума, засуше нас, издраше зидове од општине, полише двориште и зид око њега.

— Да се затворимо у општину и да се бранимо, рече писар Перовић.

— Донеће сламу и запалиће. Него да ми измакнемо живи ако могнемо. А сутра већ видећемо.

Раније сам још наредио те је претседник покупио новац, а па и печат општински, па се изгубио.

Сад су сви гледали мене шта ћу да наредим. Свако би колебање имало недогледно штетне последице. И ја сам био свестан тога тренутка.

— Наредник Петар и четири коњаника, јаши! Правац пут кроз село, преко речице лево, па на оно седло! Марш, марш!

Они полегосе по коњима, док их са свију страна засуше зрнима, али ни један не погибе докле год смо их видели.

Сад сам наилазио ја с других осамнаест. Лепо сам наредио да све по четворица јашу на десет корака отстојања, али коњи неувежбани, па све најаши на реп мога коња и тако се створи велика мета. Пушке заклокоташе, заврискаше, побеснеше. А тада почеше још да нас гађају и из сеоских кућа. И лепо видех ханџију како са врата од хана опали на мене пушку и промаши ме. Не могадосмо да издржимо оним једним путем кроз село због ватре из кућа, већ сависмо преко речице лево у намери да избијемо на седло одређено као правац нареднику Петру. То је

значило окренути бок оном темену најјаче поседнутом. Отуда су зрна из мартинки пролетала као врапци око наших ушију и носева и рили земљу коњима испод копита.

Дакле овде ћу погинути мислим ја у том тренутку. Данас ми је рођендан. А лепа ливада. Ко је то мислио да ми је крај био у Бањи. Па кратак ми је век... Тхе, свеједно кад се мора... Сад ће други метак сигурно... Не, трећи ће...

— Јао! чу се иза мене.

— Шта је?

— Удари ме у кук.

— Држи се!

— Јао!

— Шта је теби?

— Удари ме у плећку. Ух!

— Држи добро коња!

И прођосмо. Свега један рањен у кук. А онај што је јакнуо због плећке није ни рањен: ударила га земља од коњских копита, па уобразио. Рањена и два коња.

После смо јашили ходом до Ораховца.

— И за ноћ се не бринем, јављао сам телефоном у Призрен. Сад ће они ући у општину. Удараће им гочеве целе ноћи. А сутра ће већ напасти на Ораховац. Молим да ми се пошљу два топа.

Сутрадан Јефта Гапић дојури око десет часова блед из села:

— И Острозуб приђе побуњеницима!

Око једанаест часова њих седам стотина нападе на положаје више Ораховца. Били су то качаци и наши емигранти из дванаесте и тринаесте прешли сад да дигну побуну. Расули се у танак дугачак низ по својој тактици да нам опколе оба крила. И успеше да нас наткриле с десне стране. Али их сузбише сељаци из В. Хоче уз усклике:

— А, Рамадан, бре!

— А, Стојане, бре!

Тек у дванаест успесмо да извучемо два топа те после првих метака качаци и побуњеници прскоше на све стране. Острозуб наравно изгоре. Сутрадан и један део Бање.

Вече пало, а небо се зажарило и румени се из далека. Мучу говеда и лају пси. Има се утисак нечега кобног и

злог међу људима. Али држава се гради крвљу и гвожђем рекао је неко. Е, па „сум градил кула девет ката“.

Већ сутрадан се од нас начини одред: двадесет коњаника, сто пешака, два топа. Маршујемо с осигурањем ка Црној Луци. Али ја изишао с коњаницима испред пешачких патрола. Кад нас сачекаше паљбом из неког шумарка. Нисмо могли назад. А њих је мало, познаје се: пет, шест.

— Ура! улетесмо ми извађених сабаља у шибље. Разбегоше се. Једино што наредник Коста Ђорђевић једноме сабљом располути главу и што се једва извукосмо из оног шипрага.

За све је то време телеграф у Призрену био загушен депешама аустријског конзулата.

Кад после два дана уђох испред претставе у позоришну гардеробу, појурише сви чланови. „Жив је наш претседник, жив је!“

И сад све то личи на роман добронамерних витезова, а људи се од пера жале како немају предмета за обраду. Предмета има, али је небо мутно и царев град је овештао и сморен и нешто се у душу увукло као звук распуклог звона. Ех, Ђурђо мори, убава нам младост беше и жална. Толко за причу и за дерт.

Од Гостивара до Дебра

Ми немамо друге старе историје до оне која се одиграла у Ј. Србији.

Јужна Србија је најлепша земља на свету.

Долине мораве и Вардара јесу кичма наше државе. Ко нас ту удари успешно пребиће нам кичму.

Videant, consules, ne respublica...

Путујемо ја и мој пријатељ Мухамед Хаџи Бајрам Златко. Њему је око 37 година и релативно је културан. Учио је нешто у Цариграду и ишао ван завичаја „по трговији“. Имање му је у Скопљу, Солуну и Дебру где му живи и породица. Скоро се оженио као удовац Малић-беговом сестром, неком посве младом девојком. Има словенски изглед лица као и презимена. Важи као миран и поштен човек. Помало се прибојава качака у путу, али рачуна да нас неће данас изненадити.

С нама је и светло, свеже летње јутро с немирним осмесима над Врутоком где је извор Вардара и над селом Дуф високо у тешко приступној планини. Око нас златна сазрела жита, вијугави откоси траве по ливадама и модрозелени кукурузи. А скоро свуда по њивама тихо клизање и светлудање, воде испод јутарњег сунчаног поздрава. Тамо већ на падинама Влахињице види се крупно цвеће у кестеновој шуми и још нејасни облици окука. Па онда дође оно планинско плавило у бескрај изнад високих врхова као изнад стражара у старинским бајкама.

Већ пре него што ћемо напустити Полог и поћи уз многобројне увоје пута на Влахињици жали ми се један ханџија Галичанац тако да Мухамед не чује:

— Не се може со цемџетлије, не се може. Лири имат, качаци имат, пушки имат.

— Па неће ни то ваљда дуго трајати.

— Е, мамката!... Да људи бефме!...

И он остаје у том мучном расположењу и с оним уздасима, који у овом крају као да полазе од пета.

Док се доцније, кад смо ушли у клисуру Радике, туже демијетлије. Опљачкао их извешан чиновник.

— Што га не тужите?

— Не.

— Добро, ја ћу да га тужим, а ви само да посведочите.

— Не, не!

И ви седате поцрвенелих ушију пред Мухамедом у кола и дуго гледате ћутећи у леђа кочијашева.

Ми идемо пешке кроз шуму да избегнемо увојице. Земља је влажна од росе, гора мирише на прво лето, славуји певају из свега гласа. Колико сам пута пролазио овом истом стазом под колико разних околности?! И увек ми се ту на тој стази јављала иста мисао док бисмо застајали да предахнемо и гледали под собом Горњи и Доњи Полог. Дугу плаву насмејану равницу, што је загрлила Треску, Вардар, Гостивар и Тетово. Нашу стару рашку житницу одакле смо овим истим путем стремили Дебру и Драчу као оно од Призрена Љуми и Скадру. Тим „приморским“ странама како стоји утиснуто на путу Дечанском и крсту Душановом у Дечанима. Онда се ишло коњима стазама ближе гребенима планинским поред Радике уколико то није био стари калдрмисани пут с лучним римским мостовима. Овуда, куда сада предузимачи из Црне Траве потзиђују косе и проширују војничку трасу из 1912, журили су царски коњаници можда из ескадрона Прељубових да однесу заповести из Скопља албанским племенима да с коњицом нашом изгазе Епир, Акарнанију, Етолију и Тесалију. И сад када ми те правце држимо... Па то је сан из ране младости! И сад када нам та иста племена треба да буду савезници... Да ли им сада ми уливамо поштовање безбедношћу или администрацијом или широком љубављу суграђана? И у мени се буну потамак „мртвих што говоре“. И у души шуми нека сетна нејасна песма с једним протегнутим болним рефреном, упитном једноликом аријом, на коју нема одговора као и на питање о тајни свемира.

Овај пут који нас стаје милиона и који сада преправљају од необичне је важности, јер везује Подримље с Повардарјем.

Указује се мавровско поље с три печалбарска села утиснута у јаруге: Леуновом, Нићифоровом и Мавровом. На тој висоравни ничега није до траве и стоке, коју редовно одводе арнаутски плачкаши. Зато је сад ту и гарнизон код Мавровских Ханова.

— Ко је командант овде? питам ханџију код кога једемо кувану слабо укусну боранију и одлично кисело млеко.

— Не познајем га. Скоро је дошао.

— А знаш кога командира?

— Не знам.

Међутим свима би вама било милије да ми је одговорио:

— Како да га не знам? Баш ми је прошле недеље крстио дете.

Или за оне командире:

— Добри неки људи. Адресују писма свима печалбарима за Америку.

И томе слично.

Јер све је то наш, буквално наш народ и по типу и по језику и по прецима који су учествовали још у Карађорђевој устанку. А ова је змља ваљда демократска.

Улазимо у једну од најживописнијих клисура у целој земљи без сумње. Огромне кршне високе стране гдегде пошумљене, горе плаво небо, доле зелена Радика.

У Трници се виде велике баште с поврћем. Обрађују их жандарми. У Жировници је мртво. Подигнут је нов манастирски хан ниже Св. Јована Бигорског.

Задужбина Краља Милутина провирује скромно кроз шуму с великим зградама околом и звоником, у коме су три звона двеју наших династија. Једно је поклатио „Милош Теодоров Обреновић књаз српски — Св. Јовану Бигорском српском манастиру у Албанији“. А друга су два даровали опет с натписима Персида и књаз Александар за покој душе својих родитеља. Бугари су покушавали да састружу изливена слова, па нису успели. Успели су да избришу натпис испод иконе Св. Саве на манастирском

зиду и да напишу „Св. Климент“. После већ кад смо ми дошли вратили смо Св. Сави његово име.

Пролазе поред нас села: Јанча, сва три Скудриња, Горњи и Доњи Косовраст, Горње и Доње Мелничане. Дефиљују са својим slabим житима и зеленим виноградима. Од косоврашке бање удара сумпор на далеко, а сумпорна вода извире и испод самог пута. Најзад је сунце на смирају и на догледу дебарски виноград. Пењемо се уз брдо и тек се онда забели Дебар са својим минаретима у долини и хришћанском махалом у брду.

Трећа је година како нисам био у Дебру и око одамах опажа да нема двеју кућа: велике и лепе школе и куће у којој је била команда места. Изгореле су. Нема ни једне нове зграде. Дебар је остао стари и још мртвији због блиске границе која га је осакатила. Он сад нема дрва, јер је Малесија припала Албанији. Једино се дрва могу донети с Јаме, тридесет километара далеко. Нема онога живог пазарног дана како је некад било. Тешка је судбина овога града, за који се некад говорило: „Цариград да изгори Дебар ће да га плати“. Односи с Албанијом нису уређени. Они из Пишкопеје немају кукуруза, белог брашна, мануфактурне робе. Све мора да се доноси из Драча, а за то је потребно четири дана.

Сви трче да се поздравимо. Дошао је муфтија, Афуз Шериф, Сабри-бег, Саки-бег, Рамадан-ага, Ибрахим Каба, мутевелија, Теофил Куновић, Јордан Дуковић, Петко Стрезовић. Истрчали омладинци (био сам им претседник). Дође и Инта Циганка са чесме. И стотину пута одговарам на иста питања:

— Ти како си?

— Хвала Богу.

— А малечко?

— А, порастао ми син. Три му је године. Али је немиран, много немиран.

— Ех, Албанац. Вода је таква овде. Шућур! Шућур!

Умро Исен Тофик-бег, поштен један старац и човек од речи уопште. Добар родитељ и добар економ. Кад смо се 1920. опраштали с Дебром због арнаутског напада, који је претстојао, он ме испратио до Охрида. Мом Бошкучу беше шест месеца, а једнако цупка на мојим коленима.

— Дај га мени мало, вели ми он. —

И онда Бошко игра у његову наручју, а Исеново се све лице претворило у доброту и љубав, па му довикује:

— Машала! Машала!

Сазнајемо тако промене. Удала се Сава, једна симпатична девојчица „из преко потока“; Богдан Теофилов син дошао из војске; Мина зидар ради у Тирани, али му посао не иде добро.

Чаршија се није променила. Има неких нових фирми. Рамис берберин обојио дућан и уредио прави „фризерски салон“. Главна улица чиста као у празнични дан. Код „Балкана“ су цивилни чиновници, код „Македоније“ официрска менажа, код „Двадесетог века“ можете опет добити ујутру бурек, по подне сладолед.

На тргу мало жита. Купују га по торбицу, две наши који су остали под Албанијом. Провукли се некако, јер је граница затворена због немира на северу. После их власт похватала, извукли су казну и пребачени преко границе.

— Па зар се Албанци праве слепи, а ви нас гоните? питају они.

— Хајде! Закон је таки!

Ех, тај наш закон!

Дошао нов начелник срески. Онај стари што је отишао био је добар и сви се хвале њим. Није гонио никога из партијских разлога. И остао је три године у месту и толико још година у лепој успомени код света. Звао се Драгољуб Поповић. За овога новог што је дошао чули да је велики партизан. И сви ме моле да одем к њему и да му саветујем нека не насрће на људе. „Народот не требит да је настинут (да зебе) од власт, народот требит да се топлит“, каже Афуз Шериф. И ја одлазим. Али тек што сам сео, а улази неки практикант, кога је нови начелник довео собом и кога су већ у Дебру прозвали „начелник штаба“. Седа и он. Изгледа ми на „присутног грађанина“. И ја не говорим ништа о политици и остављам Дебарце њиховој судбини.

Изишао сам око подне у хришћанску махалу, горе у брдо више куће у којој сам некада седео. Зашто је сећање на прошлост увек тако сетно и зашто вам се срца дотиче један млак и тајанствен талас што се брзо расплине по грудма? Преда мном иста она плава долина

Дрима, са чијег површја одблескује сунце као светлост по-
лијелеја од огледала у позлаћеним оквирима. Ваздух је
над њом светао, чисто разређен, чини ми се да неко баца
пуне шаке песка све до Булџизе и до Ђафа Мура. А
тамо даље страшне албанске горе као неки други зача-
рани свет.

И мени се чини да у тај час светлости и тишине још
и сада чујем глас Алтане Стрезине где пева с чардака ону
сетну, једнолику, протегнуту дебарску песму:

На срцу ми оф, мила нане,

Једна љута змија...

Па понавља:

Оф, мила нане

Једна љута змија...

И та песма личи на тужбалицу целог једнога краја,
који као да се нема коме пожалити до својој нани. А
мајци се најслађе потужити, јер она најлепше убрише
сузе и најлакше успава музиком својих речи као дахом је-
сењег поветарца.

... Оф, мила нане :

По путовима су качаци, у селима су комите, у канце-
ларијама је лед.

Егзархисте називају бугарашима, патријаршисте
црнорукцима, насељенике јабанцијама.

Кад убију Реџепа из Штимља долази начелник мини-
старства, а кад убију петорицу Срба из Сиринића — нико
не долази.

... Оф, мила нане:

Кажу да је слобода дошла дванаесте године. Сло-
бода није ништа ваздушасто. У слободи треба да дођемо
до својих права. А бегови су остали беговима, а ми чив-
чијама...

И ко зна шта све још не каже песма Алтане
Стрезине?

Само високе албанске горе стоје озбиљне и мрачне
као Сципион над Картагином, коју су рушили.

У студне вечери

Кажу Скопљанци да веће зиме нису запамтили. Оно
увек се тако тврди. Али је уистину ова прешла сва оче-
кивања. Мрзну се прозори и дах пред устима. Све је
огромно снежно поље кроз које закашњују возови и
дршке сиротиња. Над град се наднело Водно са својим
леденим плаштом, док се оку привиђа да Скопска Црна
Гора и Љуботен чине један исти високи зид.

А у кафани „Кристал“ грејемо се на мангалу и пи-
јемо ракију. Три трговца, један кондурација, један па-
етонција и ја. Коста кафеџија стоји за келнерајем и доно-
си мезе: кисео купус и ситне киселе паприке. Једино што
још ја пијем из чаше. Они други су домаћини људи, урав-
нотежени у свему, па и у мери. Сваки има своје шише од
сто драма, испије га, па си оди дома. Ако је расположен
нарочито поручи још једно. Наоколо бурад, боце, црева
за вино и онај мирис на киселину који осећате у свима по-
дручима. Шабан-агино место празно: он си спије у акшам.
Напољу шкрипи под ногама и осећа се хладник да удари
кад се врата отворе.

И као људи који су остарели или осећају да старе
претресамо успомене. Прича се о злим временима, о роп-
ству, о тиранима. Па кондурација каже:

— Тамаз-бег. Е, што то кучиште беше! Ма ми ни-
смо толико трпели зијан. Него сељани. Седне он под онај
брест, а ћата му бележи што ће му чивчије даду на јесен:
толико шиника жито, толико пченка...

— И ова ће крушка добро да роди, каже Тамаз-бег.
Пиши двеста ока крушке.

— Аман, бег! Брест је то.

— Ћут, пезевенк! Ти знајеш што је брест. Крушка
је кад зборим. Пиши двеста ока!

За тим кад је отишао у Булачане, јео, пио и онда шта ће од беса. Начини се мртав, па нареди да га сељаци носе, а сељанке да иду за њима и да кукају: „од жалос за бегот“.

После Асан Потка. Ако јашеш коња — бије што јашеш, ако си сјахао — бије што не јашеш.

— И опет њифно: со лири, со политика...

А паetonција прича о томе какве је некад коње имао и кога је возио и какви људи беху.

— Овија сад? Не, брате. Оно онда беше. Како муње. И тако терам за Куманово, кад човек у арнаутско одело. „Стани!“ рече. Со пушка, а око, му отворено. „Вози!“ рече. Па извади чутура вино и каза: „Србин ли си шта ли си, пиј!“ И ја отпих. Охо, комита, видоф ја. — „Слушај, господине. До Куманово ти је глава сигурна, а после гледај што ћеш“. И го питаф:

— Кој си ти, господине?

— Ја сам Мицко од Пореч.

— За Србија одиш?

— За Србија.

— Е, здрав си, војвода Мицко!

И паetonција продужава:

— Ама свет беше некад. Па прође. Свите ће тако. Господ знаје. Их, што беше отац на Трајко Кратовалија. Ђорђе. „Гоге“ го викасмо. Чорбација беше. Со блага уста беше. Па кад си одимо за манастир Љешак код Тетово. Јутро. Магле се дигнале од Љуботен. Треска хучи. Ми у кола. Пред нас печене кокошке и шишиње од по двеста драма. А да запојеш...? Не. Јер ако запојеш... коњи у пену до Тетово. Не ги заустави А Гоге запоје. Леле, мајко! Пусту коњи не видиш кад поље прећу и кад окрену за манастир.

И зар ви не чујете овде и Митка и Калчу?

Наш народ. Наш народ.

У мртвом граду

1.

Кад се после дужег времена дође у познати град промене се брже уочавају. На жалост овде ничега није било боље. Зидови око дворишта посрнули, куће се нахериле, капуте овештали, чалме избледеле. Опустео пазар због блиске границе, мирна чаршија, ретко зову кантарцију да мери. И чај што га срчу у турским каванама бледуњав. Много више вересије забележено кредом у келнерају, много више објава пишу у општини за исељавање. Сви су и за ову и за ону владу што има да дође. Стежу песнице у цепу и псују агу кад заћу дубоко у поток. Ваљада се тако развија индустрија лазарона и крфских послушника: „Мусије! Бона мадама...“ Има ту извесне постепености. Прво прокисне кров, олиња покробац, исцепа се јорган, испада вуна из јастука, зарђа ибрик, просене се јашмак, пете на чарапама не заплићу се плетивом, већ крпе, на налунама прсне кајиш. Па онда се руке ретко перу сапуном, ретко се кува, на тргу више купује прازی лук и пиперке. Ципеле се не чисте: „Хајде, махни ме Бога ти!“ Свраћа се на по један полић и радо прима част. Пажљиво се саслуша шта каже комшија Зејнел-бег или Митре болтација. На децу се не виче више што су у кондурама газила по олуку или села у блато пред капијом. Човеку постане пријатно да скине начелнику капу или да скочи и уступи му столицу. Брије се само суботом без напојнице берберину, пуши „качак“, носи на фуруну искључиво коломбоћница. Хвата се пријатељство с кварталником, а с кметом у разговору потсећа како су „наши очеви добро живели. Хеј, што људи беху. Нигде један без

другога...“ Помогне се при стоваривању кога сандука пред дућаном и тркне часом да закоље јагње пријатељу. После се отуда донесу црева те кућа дође до куваног јела. И кад човек једнога дана закуца на општинска врата да тражи пандурско место он је већ потпуно „државотворан“.

Дакле ја сам далеко од земље „подлих сунцокрета“ па ипак у државотворном граду.

2.

Изјутра наш град има много свеже светлости, радосних звукова и заносних боја. Киша раних зракова запљусне кровове преко врхова планинских и позлати чађаву чандију и зелену чуваркућу на њој. Покаткад сунце изгледа на пастирску ватру у венцу планинском. Тако је искричаво и тако се чини да је налегло на високу бразду што одваја небо од земље. Не посећују нас сликари, а то је велика штета, јер би сваки од њих нашао оправдања за свој правац рада. Наша природа није зла, па да мирноћом својом одбија и да очекује призме кроз које би је уметници посматрали. Она се осунчана и с најразноврснијим преливима нуди сама под којим хоћете угловима, са којим хоћете лицем.

Штета је што нема кичица да забележе сјај у њена погледа и наборе у њених хаљина. Али и кад би тога било ипак се не би могло претставити оно јутарње свечано расположење душе под звуцима звона с црквеног звоника. Не би из те слике била она ведрина коју сви осећамо кад се из храма господњег разлегне јутарњи духовни поздрав.

А парадокс један. То су звоно поклонили цркви извештан бивши министар и извештан индустријалац о којима је толико писано у штампи и говорено у парламенту због скидања секвестара и других незгодних поступака. Сад су опет ови из опозиције прозвали то звоно „покајница“ аналог оном храму — који је Вујица подигао у Радовању. И кажу ми:

— Слушајте, слушајте како звони...

— Слушам, па шта?

— Зар не чујете како удара: „ко... руп... ци... ја... ко... руп... ци... ја.“

— Та оставите молим вас!

Али збиља по који пут, па баш тако удеси.

3.

Синоћ сам и ја примио једнога дипломатског поклисара. Ни по чему наравно није моја соба напачила на Тријанон, нити је уопште у поп-Спасиној кући било ципелица од свиле. Једино што су на доњем спрату пред вратима стајале нануле Паунине. А она је пре четири године само ишла у основну школу, док је данас већ верена за Харитона једнога симпатичног младића из чаршије. Него да видите како ти приједи изгледају.

Прво ме нађе извештан пријатељ у граду:

— Даваш ми беса за једна работа?

— Давам.

— Дошао је филан (извештан) човек одонуд.

— Од наш град?

— Од наш град, но тамо беше.

— Па?

— Па има да збори нешто со тебе. Ама да го нико не види...

— Добро. Нека дође до вече.

Он се мало замисли.

— Један сат по акшам?

— Лепо.

И у уречено време попе се тихо уз степенице онај посредник и још тише закуца на врата.

— Хајдете унутра! А где је Рецеп?

— Надвор је. Има страф да го не види овај попот. Баво је попот... А Мину му... већ знајеш...

— Добро, добро. Ја ћу сићи доле и казаћу им да не излазе, а ви промакните горе. И тако и би. Газдарица одмахну главом:

— Арно, де...!

Рецеп беше оставио кондуре пред вратима и подавио ноге на миндерлуку. У соби пуцкара пећ. Светлост се одбија о велико огледало. Тишина.

— Тунатијета !

— Тунатијета !

— Си је ?

— Мир.

Па онда опет тишина. Ћутимо и пушимо.

— Имао си нешто да ми кажеш?

Он се окрете и пажљиво разгледа целу собу. Погледа и у под.

— Не се чује доле ?

— Не.

Рецеп одби два, три дима, па опет заћута. Затим баци поглед на прозоре. Ја устадох те још боље навукох завесе. И онда тек отпоче тихо:

— Се сретоф со онај човек.

— Јест.

Опет наста велика пауза.

— Што ти рече ?

— Он је пријатељ на твој пријатељ.

— Големијот ?

— По.

Заћутасмо понова као после великог открића.

— Рече ли још што ?

— Ич!

— Ама морао ти је још нешто казати?

— Јо.

— Писма нема.

— Ска.

— Ама морао ти је још што рећи?

— Јо вала !

Запалисмо још по једну и попушисмо их ћутећи. И онда он опет замоли да припазим да га ко не види при изласку. Сиђем у газдаричину собу :

— Молим вас немојте излазити. Онај хоће да иде па не би хтео да га видите.

— Господ да го не видит ! уздахну попадија.

4.

Граница значи суседство, а сваки добар сусед жели од памтивека да завири у туђу кућу. Ако ни због чега другог оно због оговарања: шта је било за ручак и колико је дуго трајала свађа са женом. На званичном јези-

ку то је „обавештајна служба“. Један командант има триста других послова: примедбе на ратну службу и егзерцирна правила, дисциплину, обуку, снабдевање, личне ствари, истраге по разним крајама, оружје, муницију, другарске односе, шифре и сва остала чуда устаљена од кад је прва војска основана. И онда остаје места и за један недељни рапорт како је на „оној“ страни. Код полиције то исто. Па се због тога и узимају „повереници“ који тобож све знају шта се у суседству дешава. Они уживају велику чест и обично им се поручује кафа кад подносе извешћа.

— Посилни ! Дај кафу за Тофика !

— Берићат версум ! као снебива се „повереник“ и гледа у врхове од својих нових чизама.

— Е, е... како... седи... Зар без кафе мухабет? Па шта има ново у чаршији?

— Нема ништо... Се сретоф со муфтија. „Шућур на Господа“ рече. „Се спремам на зијафет (гозбу)...“

— Какав зијафет?

— Код тебе, вика. Због испит генералски.

— А, ха, ха, смеје се задовољно званично лице. Јест, положио сам испит... Како муфтија?

— Он много луби ова држава.

— А откуд знаш?

— Он си збори тако. „Ја“, рече, „много лубим ова држава.“ А како не? Плату си зема три хиљаде и пет стотина на месец, а само што пије „качак“ — други трошак нема.

— Јест, јест, устура се командант на столици. Сви ми треба да волимо ову земљу. По том развија теорију да је она наша отаџбина, па били ми ма које вере и ма које народности. — А на оној страни... како?

— Тхе... Сам знајеш... фукара. Аскер го и бос. Ђиверија (власт) не си зема ајлук... Много мочно.

— Има ли какве агитације за Тосун-бега.

— Ич, вала. Народот не го сакаат. Главари врзели беса: прво наше главе, па Тосун бег. Ајдук је тај.

И званично лице шифрира: „Повереник бр. 216 јавља: И поред опште финансијске оскудице и рђавог снабдевања војске сав је свет с оне стране границе против бившег претседника владе Тосун-бега. Прваци су у том

Летопис југа

смислу донели одлуку да по цену својих глава не допусте његов повратак. Свеза моји ранији извештаји бр. . . .“

„Повереник“ посрче кафу, па оде на чај муфтији.

А кад јуче сретох Тофика и упитах га — а познаје-мо се неких пет година:

— Бога ти какав је онај твој пријатељ? (Мислио сам на команданта).

— Човек шум мир (много добар), ама није мервешт (паметан).

5.

Већ сам приличан број дана овде, а свет једнако још нагађа што ћу ја ту. Најзад су стекли уверење да сам дошао ради кандидације. Некако се опет десило да је у сто година и моја партија једанпут дошла на владу. (И била је, хвала Богу, пуна три месеца). Дакле припремам терен за себе. И чим је то утврђено ето ти муфтије к мени.

— Те бараф, те бараф, не те најдоф. . . (Тражих те, тражих те и не нађох те).

— Шућур да ме најде, одговарам ја. А и град је голем. . .

— Е, хе, хе, смеје се он шеретски. Но за овај твој избор немај гајле: цел град и цел срез је за тебе. Но оди си малце до Струга. Со пријатели, со чаршија земај си „тунатијета“.

— Хоћу, хоћу. Чекам — само аутомобил па да идем. А мислиш да ћемо победити, ако буде избора?

— А! Сигурно. Знајеш ти арно.

После три дана кад је влада пала муфтија је отишао у супротни партијски табор (оно званично је већ годину дана припадао њему). Постао је шта више и посланички кандидат за два среза.

6.

Пао је снег и све су планине у белим свечаним одорама. Тако се блистају врхови и свеж дах бије изнад Црнога Дрима. Налазе трагове од дивљих свиња, доносе коже од куна, у близини се чуло завијање вукова.

Град се још више повлачи у себе. Брзо се испија ракија по каваницама, па граби кући. Већ у пет часова сви су дућани затворени. Живот је тамо иза високих зидова што ограђују дворишта. А напољу је тишина, мрак, студ очајна пустош. И по улицама, и у речним клисурама и у души. Вечера се рано у хотелу, па столови примакну пећи. Увек исти бећари официри и чиновници, увек исти момци Ђерим и Стева. Једном те истом песмом почиње певачица Боса свој вечерњи концерат: „Ах, мој доро, добро моје. . .“ И увек после ње долази аплауз као да је први пут испевана. Још ако цариник не диже грају као да тера козе по Шекулару вече је посве лепо.

Јер и те су певачице Боса и Соња, како смо је прозвали, имале своје бродоломе у животу пре него су навикле да пруже тањир за награду. Ова је друга Немица, плавуша с неком жалном историјом остављене и разочаране. Ситна, природна, с наивним осмејком. А сви су остали увређени животом, заборављени на граници, с безнадежним молбама за премештај. И онда је све тако сетно и у једном узајамном складу: и Соњин лагани глас и сећање на погубљене дане и спарушену младост и песма о сибирском снежном пољу.

. . . Соња, Соња! И тако пролази време. . .

А ипак данас изгледа да је прошло неосетно поред толико важних догађаја. Оставило само бол за неповратним. За лепим кад се гледа из даљине. Толиким усхитима недостижним, борбама без победних усклика, невољама без трагичних завршетака. И бол за вितिцама што су залепршале једнога часа и нестало их у измаглици заборава. Као пролећни дах минуле су покрај нас.

. . . Соња . . . Соња . . . чуј ми . . . вапај и плач срца мог . . .

7.

Сећам се његове прве жене са повечеринки у зимско доба. Лице разумно, бело, коса смеђа, очи такве исте. Усне танке с једним ваздушастим осмејком. У народној ношњи претрпаној шаренилом и живим бојама, с махрамом што пада од врха главе низ цела леђа она се чини висока. Али је витка неоспорно и пријатна у неизвештачену

држању и разговору у коме никад није тежње да се прикаже вишом него што је. Међу другим лепим женама подједнако обученим и поређаним на миндерлуцима она се није истицала ничим другим до очима, које се увек смеју. Јер док остале и у игри и у песми на седељкама задржавају онај вештачки страх од тога шта ће ко рећи, у ње је било детињске смелости да преко свега пређе и уверења да ће јој опростити. Те кад засвирају оно у почетку протегнуто коло, а по том бесно, раздрагано, убрзано да се дах губи, она устаје да га води. Коловођа је ту све, остали само иду за њим да га ободре у сатирању снаге и да се диве дрхтајима тела и покретима што источњачки залуђују.

— Хајде, Ванка, хајде! Ништо без теб! устур се газда-Сотир болтација изнад пркрштених ногу. Минало наше... Е, хеј!... Па, душа останала...

А Ванка подигне мало јелек закопчан на најниже дугме да јој слабине буду слободне и пружи руку обично мужу. На ту леву руку пада тежина целог тела као што у балету належе на прсте. И за тим кад зурла писне она поклецне у коленима, одбаци се с једне ноге на другу, затегне све мишиће, подигне главу над истуреним прсима, принесе десну руку савијену у лакту и с махрамицом више главе, окрене се у круг, запламти у лицу, засја у очима, задршће у снази, таласне бедрима, преплете у часу ногу преко ноге, сва потоне у звук, ритам и дах. Док ми идући за њом видимо јој само лице и ногу по каткад до половине листа, али осећамо све кршење снаге, сву затегнутост мишића, сву успламантост нерава. И кад се деси да по који пут ускликне: „Ох!“ ми знамо да је и наша и њена занестост на врхунцу.

Ванка није имала деце. Њу су болеле груди. Она је умрла прошлог пролећа.

Та цео је овај град мртав !

8.

Рад на повратку Тосун-бега на чело државне управе напредовао је повољно с оне стране границе. Људи су се постепено везивали. Често лични непријатељи налазили су да треба прећи преко увреда и опрезно су се поверавали један другом. Док су извесни опет остајали у таквим истим односима и сумњичили се узајамно све до почетка акције. Иредента на нашој страни на челу с муфтијом

била је збуњена. Није могла тачно да провери ко је на оној страни уз Тосун-бега а ко није. (Тосуна је сматрала за националног издајника, јер је с нама). Те је једнако скретала пажњу тамошњим властима да пазе час на овога час на онога. Командант на оној страни Али-Риза проверавао је коликогод је могао све извештаје што су му слали. Неке је људе хапсио, неке пуштао. Најзад је и сам дошао у недоумицу коме да верује. Јер док га је поверник нашега команданта бригаде уверавао да је уз Тосун-бега само Тафа са триста људи (за остале није знао), дотле је муфтија указивао на многе друге као сумњиве. И Али Риза стаде отворено да им пребацује, да шаље војнике кроз њихова села, да их шпијунира. Видећи се у невољи и у могућности да буду попаљени и одагнани у шуму сви прваци, који су већ били дали бесу за Тосун-бега, сиђоше с планина једнога дана водећи пратњу од по двадесет оружаних људи. Дина, Мурат, Аћиф и Дервиш попише каву у хану окружне вароши, па кренуше у команду. Пратња остаде пред зградом, а они уђоше у канцеларију намрштени.

— О, тунатијета! устаде Али Риза. Си је? (Како је).

Али они не одговорише ништа, већ поседаше ћутећи.

— Шта вам је? отпоче командант гледајући у лице час једнога час другога.

— Не треба нам поздрав од издајника.

— Ко издајник? Ја?

— Ти ! Ти !

— Аман ! промени се Али Риза. Зашто?

— Ти си дао бесу за Тосун-бега, а нас сумњичиш да сакријеш траг...

— Пер зотит, пер дин, пер иман (за бога за веру, за душу), стаде да се куне Али-Риза, није истина да сам дао бесу!

— А смеш ли да се закунеш на фламур?

— Смем. А смете ли ви?

— Смено.

— Дај фламур овамо !

И посиљни унесе државну заставу.

Тада сви метнуше десну руку на заставу и положише заклетву да нико није дао бесу за Тосун-бега.

Тако пропадаше муфтијини извештаји. Али Риза остаде у уверењу да је само Тафа противник и његових триста људи и у борби доцније подлеже.

Посетио сам га пре кратког времена у затвору у његовој престоници. Утучен је, мири се са стањем које је данас и гледа да се некако спасе. Али једно не може да схвати:

— На фламур смо се заклели. И ја једини право. Сад они мајори, а ја у затвору!

9.

Кад неколико дана застуди, ледени дах прође улицама и зима обави дрхтавим плаштом убоге махале. Ветар је пробијао дрвене решетке на прозорима без стакла и фукара се мрзла у хаљецима које иначе продаје о пазарном дану. Једно дете помодрих усана и с рукама у цеповима уђе у стан команданта места. Било му је десетак година, а чинило се више по испијеном лицу.

— Шест јаја имам, госпођа. Али пари не сакам, дрва сакам. Фукара... Дрва ич... Брат измећар... ја измећар... Мајка настинута (прозебла)... болна...

Госпођа нареди да му даду две цепанице, а јаја наравно не узе.

10.

Била је једна општинска друга учитељска забава. Биране су и краљице. Црномањаста је победила плаву. А обе су љупке и младе одлазећи са забаве и носећи радост и бол у срцу биле несвесне својих кандидација. Непосредно су били заузети можда онај плави потпоручник и Зија учитељ. Ми смо сви други неискрени. Сваки је волео своју младост у њима. Ми смо бирали себе из онога доба кад смо ковржали косу, писали стихове и брали љубичице. Као да је још и сада остао њихов пролећни дах да потстакне „жал за младост” и сету јесењих дана.

Тако је она била свежа као лице у она два девојчета. Све је око ње цвало: и руже у градинама и жеље у срцу. А наде су вихориле као свежи ветрићи кроз шуме четинара. Сад се ето краде позна јесен са свелим лишћем и ињем као лед.

— Певај нешто, Босо. Шта хоћеш... Оба су девојчета отишла... Из „Коштана” најбоље. „Да знајеш, море, моме...”

„Ој немене шестопере. .“

Прекланске је године умро у Паланци један од добрих другова с многобројних седељки. С њим су сахрањене читаве деценије севдаха, смедеревског вина, непроспаваних ноћи и погубљених снова. Тешко ће разумети најновије колена све оно уживање у другарском бдењу кад се мркли плашт разастре на тихе домове уснула града или кад веселе зоре зарујаве мирне видике. Столови исполивани, очи полузатворене, на примашевој виолини прсла једна жица. Негде у махали зашкрипи капија. Негде на прозору таласне завеса, па брзо скрије белу голу руку и прамен неуређене косе. А дружина уморна од дерта и нејасног бола за пролазношћу ствари, ослоњена лактовима о столове и столице пева неки старински напев тихо. Знала се свачија, па је и покојник оставио аманет да му на гробу отпевају његову песму. Те кад су удари земље о сандук отпочели последњи потмули опроштај другови му запевахе: „Ој, немене шестопере, ој, немене...”

Све те сетне мелодије с по којим зрнцием поезије у речима значиле су цело једно време. У Београду се оно још по гдегде и донекле може да осети код „Три шешира“, код Каје певачице, на периферији. А код „Луксора“, код „Паласа“, код Ђуле примаша, код оне Пештанке што изврсно и страшно игра танго тога времена нема. Није ни прелазних облика. Различити су потпуно ови потези од сдржаја оне старинске историје. Питају невен што вене и што је невесео, да ли му најзад змија не гризе корен. А он одговара да све то није узрок већ:

Двоје ми се заводело,
На мене се наслонило...

Па од тога наслањања... Али како је тај притисак лепше изражен од притиска у тангу. Само док се свет кроз разне облике не стане враћати, може бити, истом наивном невену шестоперу лепо је потсетити се на оне дане. На време између „Касије царице“ и „Појаса невиности“. На доба дугачких сукања и кратког девовања, осушена цвећа и свежих спомена, романтичног штива и грубог домаћег рада. Можда данас изгледате сами себи смешни што сте пре двадесете прелазили Ганг пред очима Александра Македонског, пред Милошем у двадесетој светили Косово, а око тридесете пред благајником потписивали платни списак од 66 динара и 66 пара. Али је то доба малих плата и великих усхита било ваша младост и зато остаје лепо. Боље је у сваком случају од садашњице с високим приходима и ниским тежњама.

— Свирај, Бога ти, каже један посетилац неком члану „џаз-банда“ оно... Ама слушао си ти то... Оно: „коња врана јаблана...“

А оркестар окрете „шими“.

Тако је трагично прошао последњи крик последњег потомка Главаша.

Док се и сад лепо сећам дедина причања о распустима кад се вратимо у село. Пали на конак нашој кући у Крњеву у смедеревској Јасеници неки Турци. Неки велики паша био негде с војском, па се враћа. А голем је командант, јер когод дође да му што јави спусти се на колена. И онда војска остала негде ближе цариградском друму, док он свратио у село. Прадед испратио одмах свучељад у гору, а гора је била свуда око куће и све од Крагујевца до Београда. Пашу сместио у собу да спава, док он остао да двори пашина гаваза. Гаваз седи у „кући“ поред ватре на треногој столици и пуши. Тако има да пробди целу ноћ на стражи. И он и прадеда. Напољу тишина и звезде.

Док у неко доба рече Турчин:

— Имаш ли, бре, ракије?

— Имам.

— Донеси!

Прадед узне ведро, оде у качару и натоци. Турчин пије и ћути. Домаћин по који пут потстакне ватру, па се уклони.

Кад око пола ноћи врата се нагло и широм отворише и на њима се појави један човек. На глави му шубара, очи широко отворене, оштар зарез између обрва, брци обешени до близу рамена, силав и над њим јабуке од пиштоља. Десна рука на великом јатагану, у левој дуга пушка. Широки рукави на гуњу поврнути, на ногама опанци. Застаде тај човек и погледа по кући. Турчин пребледе, скочи на ноге, стави руке на прса, па се поклони:

— Добро вече, Станоје!

Познаде га.

Главаш уђе и обрати се прадеду:

— Добро вече! Откуд ти овај овде?

И он објасни на двоје на троје, па стаде иза гаваза и склопи руке. А то је значило: „Аман, не дирај га! Иначе оде и кућа и село и последњи певац у њему...“

Главаш се окрете да седне и Турчин му услужно подметну столицу, па се измаче и стаде да двори. Тако се ситуација измени у часу.

— Казаћеш паши, отпоче Главаш, да војска успут не дира сиротињу!

— Хоћу, Станоје.

— Јер ако друго буде нећете лако доћ' до Крагујевца...

— Хоћу, Станоје.

— Седи сад да пијемо заједно!

— Нека, нека...

— Седи, кад говорим!

И Турчин седе. Пију заједно. Напољу тишина и звезде.

Кад попише једно ведро друго би донесено. Одујми Главаш, па погледа у гаваза прекопута. Још му се такав случај није десио — да му је Турчин тако близу, а да га не може посећи. Па тек спусти руку на јатаган. А он спусти руку, а прадед склопи обе: „Не!“ И тако би до пред зору. Тада тек устаде Станоје. Прадед изиђе да га испрати, па одмах и он ухвати гору.

Кад ујутру дођоше коњаници и отпратише пашу, гаваз се још мало задржа. Узе угарак и гурну у кровину, те упали кућу, па оде.

И свега је сто година од Станоја Главаша (а ни петнаест од ослобођења овога нашег Скопља). Па много је то

брзо: шими, шминка, Питигрили, сукње преко колена, „Како ће се жена сачувати од трудноће“ журеви, плаже, деколтеи, данс, цигарета у устима, „Ја и муж дали смо потпуну слободу једно другом“, soirées libres, биоскопи „само за одрасле“, „Интимна библиотека“... Много је то брзо: још смо млад народ. Тек је једна деценија од смрти Кујунџића мајке.

Како то журно прођоше дани између Главаша и београдских дендија. И по чему су ово његови потомци?

Ој, невене шестопере, нестале и нашега времена. Или још има мајки као што је мати онога команданта армије, која му је, док је учио гимназију у Крагујевцу, доносила пешке сваке суботе опрано рубље из Горњег Милановца?

Или наше прве љубави. Кад сте јој пружали киту ружа, а њени образи били руменији од сваке руже... Па оне већ старинске кад је Дилбер-Јегда спавала у башти, а срећан је драган будио: „Сад ће проћи сва господа у цркву, па ће видет' мене, душо и тебе...“ Њу је после Шантић био принуђен да брани пред мајком: „Славуј негде певаше са гране...“ Али је Јегда у ту ноћ миловања морала бити раскошно лепа и снежна у наготи као она Флоберова куртизана у „Новембру“. Ипак је све то обиље чувано само за погледе њенога драгог.

Данашња Јегда хоће све то да изложи свачијем погледу на свакој улици.

Друго је сад време, невене, повело цвеће старинско...

По Косову и око Косова

— Мештровићев или Филиповићев храм? —

Само је годину и по дана од кад нисам излазио на поље прослављено нашим поразом, а већ се промене запажају. Лепа је страна што се на њему с воза види све као у излогу. Насељеничке куће под црвеним црепом дале су Косову друго обличје. Читава насеља румене се под даждом мајскога сунца. Могло их је бити више да је било више памети. Јер је тешко разумети како да Грци сместе милион људи за краће време од нас и од наших десетак хиљада. Али је опет провиђење на нашој страни: побеђени лагано одлазе и колонизација ће бити извршена брже и под повољнијим околностима.

Пространа косовска раван мења боју као и море. Било је сиво кад смо у дубоку јесен дванаесте године кренули из Санџака за Скадар. После наш пук зауставише у Вучитрну те остасмо ту пет месеца. Али кад пођосмо од Митровице неко од војника рече: „Одавде почиње Косово“. — „Косово?“ проструја кроз редове. Неки опипаше земљу руком, други се смејаху као деца. Затим кад на пролеће тринаесте пред бугарски рат пођосмо за Љуму оно је било црвено. Све у божурима и у раном сјају изгледало је младо и умивено. Божури у грлићима од пушака, божури за коњским уздама, те се цела колона чинила као рујава змијаста врвца. А у лето кад се враћасмо од Призрена и дођосмо на ону узвишицу више Штимља Косово пуче пред очима плаво као пучина у тих сунчан дан. Док помоћник другог митраљеза Петар Муњић из Горобиља запева протегнуто ужички: „Ој Косово, д-у-у-го поље ра-а-а-вн-о-о-о-о-о... И цело митраљеско одељење прихвати онај протегнути самогласник гледајући у плави бескрај косовски.

Косово се својим епом утало у честице душе толиких генерација, па и ове наше. Колена су изумирала с вапајем што га нису могла осветити. Омладински покрет седамдесетих година прошлога века славио га је у песми и забави. Оно је било далеки идеал, коме је требало тежити. Није постојало до данашњег дана песника од вредности да га није поменуо. Краљ Милан улазећи у Ниш изговара оне речи: „И ако се српски стег посред Ниша вије, јоште тужно Косово освећено није”. Крстили су се дванаесте године војници првих јединица наше војске, што продреше на Косово, крстили се и љубили земљу: остварен је сан толико векова.

Зато су Турци систематски и истрајношћу за дивљење требали наш живаљ. Колонисали су мухацире из Топлице, насељавали муслимански елемент из других крајева. Да ништа на Косову не нађемо.

Прошле године г. Иванај, уредник скадарске „Републике” посети г. Годара у Паризу.

— Добро ми дошли, драги пријатељу, отпоче г. Годар. Баш је мало пре био код мене Бајрам Цур. Тражи ми неко Косово. Хоћете ли бити љубазни да ми покажете на карти где је то?

— Показаћу вам. Само ту има једна мала незгода. Оно је за Србе свето место. Пет векова су о њему певали. Због њега је склопљен балкански савез. И ако је та поремећена равнотежа по успешном балканском рату довела до светског рата и до ових граница у Европи, онда је значај његов још већи. Немогуће је узети га без новог страшног крвопролића.

— Онда то ствар мења из основа...

Неки је Енглец рекао како то мора да је страشان народ, који прославља своје поразе. Међутим спомен косовског Видовдана утиснут је преко гусала у душу читавог народа зато, што је тих часова сахрањен његов сјај и лепота на један витешки начин. Свесни да ће подлећи већој сили косовских јунаци су се ипак приволели царству небесном.

Сваки од нас већ има претставу о сваком од њих. Све су оне мање више сличне, јер се ослањају на народну поезију. А према њој то су мушке лепоте, често девојачки нежне. Ако су на лицу очи злог погледа оне су ипак ју-

начне. То су племићи јунаци, који воде народ. Он гине зато што их воли због пожртвовања у идеји за крст часни и слободу златну. Средњовековни витезови вични боју и руковању оружјем они једним замахом и по двадесет отсеку главу, набадају по два и два на копље и турају преко себе у Ситницу, али ипак нигде нису производ уобразиље старог века, нити митологије кад је реч о косовском епу. У боју није било троглавих Арапа нити војвода као што је Балачко. Сви су тамо смртни, природни људи с изванредном храброшћу. Али оно, што је апсолутно и непроменљиво — сви су расно лепи.

Затим при поласку за своју погребну свечаност они су у свили и кадифи, с коластим аздијама, свиленим махрамама, пауновим перјем, чекркли-челенкама. Шта више у по којој песми гуслар тачно ређа како су се облачили: „Обуче се један српски витез”. Јер царство је било богато и онај грчки изасланик тешко је гледао још у Краља Милутина од сјаја драгог камења на његовим хаљинама.

Зато Мештровићев Косовски Храм не може никад бити и народни храм. Велики мајстор може остати велики на смелости својих замисли, на давању целе личности у једном погледу (Злопоглеђа) или у снази плећа (Обилић). Да оставимо Краљевића Марка, који ни по народној поезији, ни историјским забелешкама није косовски јунак. Ма колико карактеристично био претстављен оним делом чела између обрва у Мештровића, он не може ући у храм косовских јунака.

Али ни Мештровићева Косовка Девојка, ни Југовића мајка нису за један национални храм, коме треба колена да дођу на поклоњење. Та колосална задужбина не може никако прећи много по уобразиљи већ створену легенду и већ израђене личности у народној машти. Трагедија Мештровића и јесте у кристализованом појму код маса о сликама косовских јунака. Ако су његове замисли генијалне оне могу остати у београдском музеју за људе вишег уметничког образовања. И читав храм, баш по предлогу, који је пао, може се саградити тамо да страни уметници и људи високе уметничке културе добију појма о једном „расном генију” (истина без подражавалаца), а за Косово нама треба народни храм подигнут сарадњом свију наших уметника у духу онога храма, који је дао Д. Ј. Филиповић.

Рекло би се да је он с више инстинкта схватио косовски еп. Утисак, који остављају његове песме на нашу генерацију на пример, много је јачи од дела Мештровићевог. То никако не треба сметнути с ума кад је реч о једном популарном храму и о појасу, који себе сматра, и с правом уосталом, за беоцуг у ланцу, што витештвом бележи нашу историју.

У Филиповића је најјаче сликање при поласку на Косово и по завршеном боју. Те слике узбуђују и не заборављају се. Сам бој тек треба да се изрази и ако га искиданог има овде онде. Али зато што се не одваја од основе народног претстављања као што се немачки филм не одваја од нибелуншког схватања Сигфрида, ми све те његове јунаке примамо као своје с разумљивим узбуђењем. И ако су „Косовски Божури” толико познати, а класични „Срђа Злопоглеђа” понајвише у целој кити, ипак ћемо га цитирати баш због упоређења с Мештровићевим Срђом.

Космат ђурак од медведа сура
На страшна је огрнуо плећа.
Челна жила на змију те сећа.
У очима замаглила бура.
Два му брка ко два тешка лука.
Гракће гавран на капи од вука.

А коњ витез, ко планина црна,
Тешком ногом камен станац слама.
Из ноздрва два му сучу плама.
Црна аша, по њој мртва срна.
Режи под њом пули-рисовина.
О ункашу тулумина вина.

Небо стрепи... Блуди магла ниска.
Страх и туга... Само јунак када
Поглед баци, тад се крха, пада,
Грање с јела, и чује се писка.
Дивљач бежи за ледено стење
И рони се у бездан камење.

Земља стење, а мрк јунак ћути;
За њим ступа чета бескућника.

Нема песме, нема бојног клика;
Дршћу горе, планине и пути...
Ко мрак гроба прети црна већа.
— У бој иде Срђа Злопоглеђа...

Кога бисте од ова два Срђе ставили у Косовски Храм?

Овако по Филиповићу изгледа Бошко Југовић кад полази из Крушевца:

И задрхта земља под копитом,
Тешки алат кад поскочи вучки
Ко звер љутит са горскога крша.
Царски крсташ зраком залепрша;
Под њим Бошко полеже хајдучки.

Повише се пера паунова
На калпаку плавокоса војна
Ко сјај зоре над боровом круном,
Силен витез рину снагом пуном;
О бедру му звекну сабља бојна.

А под свилом токе заблисташе
Пламом сунца врх облака тавни.
Плаве очи шинуше страхотом.
Све занеме пред божјом лепотом.
Оклопници кретоше се славни.

Кад Реља Крилатица креће на Косово „гором брује даворије старе... док соколи над гором крстаре”.

Мор долама, по њој росно биље
Извезено, чарном гором сија,
Свилобојна кита срмајлија
Загрлила крила и окриље.

А Милан Топлица је сав из народне песме:

На њему је коласта аздија,
Свилен калпак, оковано перје.
Испод грла златно пуце сија,
На токама дроби се бисерје.

Врло је интересантан портрет Ивана, који преобучен уходи Турке:

Брк растрешен, тавне магле прамен,
Ужас баца ко ветар с планина.
Веће су му пусте горе тмина.
Под погледом пролама се камен.
Црн се облак око њега вије.
Под ногама звоне бакрачлије.

Селам баца и ордијом лети.
Пред њим беже с урликом дервиши,
Падају им чалме и бињиши
Ко под ветром развејани смети.
Пољем тутњи: „Да делије злога
У нашега цара честитога”...

Ви ћете опростити за оволике цитате. Али је тешко међу толиким лепим сликама задржати поглед само на једној. Не видети, на пример, Југовиће кад ступају у бој:

Девет белих повише се пера,
Девет тешких копља коштуница
Спустише се, кад Југ- Богдан крете,
Смрт на поље замагљено слете;
Крвљу плину и Лаб и Ситница.

Или узбудљиву слику мртве браће и мртва оца на косовском ограшју:

Девет леже посечених крина,
Девет брата, девет добрих сина...
А Југ мртав усред мртвих нада...
Седа пала по грудима брада
Ко смет снега по јеловој грани;
Мртав старац мртве руке шири;
Још се Богдан са смрћу не мири
— Мртав отац мртву децу брани.

И кад је променуо светом Срђа је задржао сву јуначку страхоту:

Ко брег срушен лежи јуначина,
Брци ране на грудима крију.
Модри прсти црну земљу рију.
Из очију бије помрчина...

Мртви Турци дршћу око њега.
Лева рука тешки топуз држи.
Мач још крвав бојним бесом пржи.
Вук престрављен равним пољем бега.

А он киван... Пала царству међа...
Три је смрти отерао сваљен.
Ко цин божјим громом раскрвављен
— Мртав лежи Срђа Злопоглеђа.

Сасвим је супротан утисак слике угасле младости у „Нејаког Ненада”:

Млад ко зора ђурђевских честара,
Под калпаком с пером тице сојке,
Спава... Уста ко да љубе мајку
Или пусту детињу свирајку.
Грло бело као у девојке...
А крв капље ко суза сироте,
Цвета ружа под срцем на свили.
Плаво око гледа у даљине.
Вече... Сунце на западу гине.
Пчела усном ко по саћу мили.

Без обзира на снобизам има људи, који уистину искрено мисле како су Мештровићеви потези општечовечански те улазе у велику заједницу људске мисли. А Филиповићева је поезија према њима нијанса између народне и уметничке поезије, па с обзиром на опевање једнога момента у историји нашега народа да остаје регионална и без велике ширине општега схватања. Није наша намера да обарамо туђа уверења, нити да једнога уздигемо да бисмо другога спустили. Производе људскога духа класифицирају поколења, па су савременици сувише мали да што много допринесу на том послу у потврдном или одречном смислу.

Наша је жеља да покажемо како је Филиповићев косовски храм много ближи народном схватању. Отуда он претставља темељ, на коме свеколики наши уметници треба да подигну националну зграду признања јунацима, што су вечито били наш понос и потстрек за велика прегнућа.

1925.

Ђуће, сине Бал-Алија!

Скоро је г. Гр. Божовић отштампао своју причу „Рођак”. Хтео је познатим лепим пером да изнесе интересантан случај где потурица бег Гинић свети једног православног братственика из Васојевића, а од куће Делевића. Каже се ту како је чувени руговски силник причао у касини призренској да је заклао извесно момче из тога племена и да је на то устао Гинић и убио из револвера Бал-Алију.

Допуштено је приповедачу да око интересантних мотива поређа згодне произвољне околности. Али кад је реч о још готово живој историји и стварним именима, онда је догађај текао овако по подацима, које ја имам. Мурат-бег Гинић био је берански кајмакам родом Куч из Рошца. И једнога дана стане у кафани да се хвали нека васојевићска потурица е је убила два млада чобана из Куча.

— Убих, вели, два кучета. Па поче да описује како је то било. И како су му чобанчићи пред смрт рекли: „Има ко да нас освети из племена јал Турчин јал хришћанин”.

Слуша бег Гинић те ће га упитати:

— А уби ли два кучета или два Куча?

— Ја баш два кучета из Куча.

— И рекоше ти да ће бити братственика који ће их осветити јал Турчина јал хришћанина?

— Рекоше.

Па га закле:

— Валахи?

— Валахи!

— Билахи?

— Билахи!

— Талахи?

— Талахи!

— Е, добро су ти Кучи рекли, каза бег Гинић, па извади револвер и све метке сручи у убицу ту пред људима у кафани.

Те тако узе крв.

А Бал-Алија је другојачије погинуо и под другим приликама. Не изнети то значи огрешити се о спомен два васојевићка јунака.

Овај руговски силник задавао је страх како пећкој Метохији тако и граничним деловима Црне Горе и Санџака. Осамдесетих година прошлога века био је надалеко чувен по обести и међу Турцима и међу хришћанима. Пре свега једна планина од човека, којој је било узети људски живот нешто најобичније на свету. Причало се да има четрдесет и пет Срба на души. Носио је скупочено одело с неким нарочитим китама, имао лепу мартинку и у срму оковане пиштоље. Бојале га се и аге и бегови и по мало му завидели на слави. Јер се говорило у то време да је могао један „Влах“ имати дужан по десет „крвова“ Турцима, па ипак ићи слободно кроз Малесију ако само има какав нишан од Бал-Алије. Ако би само показао његову дуванску кутију, чибук, прстен или „левор“ нико му ништа не би смео.

У то доба кад се о руговском Арнаутину Бал-Алији приповедало као о Смаил-аги Ченгићу живела су у Шекулару у селу Мезгала два брата Илинчића Милија и Илија — Николини. По мајци су назвати Илинчићима, а уствари су били Васојевићи досељени у Шекулар из Лијева Ријеке из Душака, „што с’ не плаши турскијех пушака“. Села онога Радоја Ђурова, који је 1862. године кад су Турци напали на 300 Васојевића при њихову повратку из Србије откинуо главу Смаје Међугорца првака санџачког „између обеју војска“. Док је тога Смају убио из цефердара ондашњи најбољи нишанџија Томица Вуков. Тада је Радоје скинуо са Смаје ханџар, на коме је била круна отоманска и име султана Меџида, како се пева и у народној песми. Тај је ханџар држао после краљ Никола стално у својој оцаклији.

Згодно је тако кад се већ уђе међу имена јуначка потсећати се на оне дане. Радоја Ђурова стрица Милијина и Илијина убио је наред пазара у Гусињу зулумџар гузињски Селман Дека. Краљ Никола је онда тражио задо-

вољење лично од султана, по чијем је наређењу Селман Дека обешен на истом месту где је убиство и извршио.

Милија Шекуларац био је поткомандир, а Илија бар-јактар кад се вршило разграничење између Црне Горе и Турске после ратова 1876—78. Турска комисија биваковала је наврх Мокре, а црногорска на челу с Илијом Пламенцем и конзулима руским и француским негде у близини Јаворка више Шекулара. И тада се Бал-Алија реши да својим подвизима дода још један што ће убити кога од чланова црногорске комисије. Али да би могао продрети до ње он смисли овако лукавство. Набави два велика лепа овна засуканих рогова и крене с њима Шекулару. То му је управо био пасош, јер је успут на питање Турака коме их тера одговарао да их гони „муширу” претседнику турске комисије, а Црногорцима је казивао да их носи на дар војводи Пламенцу. Опазе га Шекуларци и јаве Милији и Илији који се реше да га пошто пото ухвате жива. Приближе му се неопажено и баце хитро на њега тако да није имао кад пушке опалити. Ипак је тешко било онолику људину оборити те је хрвање дуго трајало. У њему Бал-Алија успе да опали револвер не вадећи га иза појаса, али не учини штете много до што мало окрзну Илију. Разоружана и свезана одведу га браћа Илинчићи војводи Пламенцу, који у знак захвалности даде Милији мартинку и фишектор, а Илији ките и револвер Бал-Алијин. Њега самог нареди да терају у пратњи десетак људи на дар господару. Али је пратиоцима био много крвав пред очима те га негде у Трешњевику убију и тако спасу границу од велике опасности.

Глас о погибији Бал-Алијиној овесели све и прослави браћу Илинчиће. Како ни један од важнијих догађаја није прошао без песме тако и овај. Та се песма зна и данас и казује јадиковање Бал-Алијине мајке после погибије. Реч „ћуће” у њој значи „куку”, а „фаћензија” — „слабићу” на арнаутском.

Ћуће, сине Бал-Алија,
Бал-Алија фаћензија:
Код мартине и левора
Ти допусти да те свежу

Шекуларац зли Милија,
Зли Милија и Илија —
Ћуће, сине Бал-Алија!

Милију Шекуларца пензионисаног црногорског командира, човека од 65 година интернирали су за време окупације Аустријанци и он је оставио кости у лагеру код Беча.

ЗАПИСИ

К а ч а ц и

— Мехмед Коњух, Азем Бејта, Фериз Салковић итд. —
Качачке аутономије. — Таса капетан и Лазар Дивљанац.

Прва су се двојица „предали“, а трећи је активни качак. Али међу свима њима је једно заједничко обележје: аутономни су — нико их не дира.

Мехмед Коњух, велики крвник, „дивљи човек“ како веле Вучитрнци, био је страх и трепет и око Чичавице и у Лабу. У његово село Загорје није смела ни власт да иде. Не верујете? Ако не верујете питајте Вучитрнце и питајте Глишу Елезовића професора. Његов је отац имао у том селу неко имање, које је Коњух прогласио за своје. И ако је Мехмед био одметник у шуми, сад већ покојни отац Елезовићев није смео да оде тамо. Али се једнога дана преклањске године реши чича баш да оде. И пође с неколико жандарма. Кад су прешли пола пута почну жадарми да се вајкају:

— Мораће неко од нас да погине. Мехмед је тамо и ко зна шта ће све бити...

— Знате шта, децо, рећи ће им стари Елезовић. Ја не желим да ико погине... Него да се вратимо.

И врате се.

Али некако пред посланичке изборе зажели овај одметник да се преда. Постави услове: да га нико не дира, да му се остави оружје, а он ће од своје стране бити миран. И то се прими.

Изгледа да су и њему постављени неки услови. Бар тако је он тврдио у агитацији.

— Браћо, говорио је он, ја сам примљен под погребом да агитујем за ту и ту странку, али ви главом да се нисте шалили... Сви да гласате за турску организацију!

И сви су гласали за цемијет. Захваљујући још и тој околности што су и радикали и демократи имали по две листе, звечански округ нас је усрећно са четири цемијетска посланика. На челу је био Ферат-бег Драга, брат Нецибов, чувени Ферат, који нас због својих добрих дела није смео сачекати 1918, већ је побегао чак у Беч. После смо га ми отуда довели и начинили послаником. Управо не ми него Земаљска Банка. У питању су били зајмови дати покојном Нецибу за велико предузеће с дрветом „Звечан“. Сад је банка ортак с Фератом, посао напредује, а и Ферат се одужује колико може.

Азем Бејта је тако исто аутономан. Он је већ мање више политичка личност. Његово се име често помиње по новинама. Има и нечега романтичног код њега: хајдукује са женом. После тридесет, четрдесет година он ће бити благодаран предмет за каквог романсијера. У том роману биће од интереса она глава, нарочито, у којој се буде описивала свадба Азем Бејте 1921. Одметник закључује примирје с државном влашћу и жени се. Слегла се околина, грме гочеви, треште пушке, а полицијски чиновници долазе на честитање. Као у биоскопу.

После већ знате. Читали сте. Начелник се извињавао како је то била државна потреба. Односно државна слабост. Није се имало довољно ни трупа, ни жандармерије. Али данас има и пушака и топова и сабаља и митраље-за, па опет. Па опет ту скоро ви сте читали званично саопштење: „Начелнику среза дреничког предао се са женом чувени одметник Азем Бејта, који је био уцењен... Одметник је одмах везан и спроведен у затвор.“

Ову последњу реченицу додао је извесно неки секретар министарства хотећи да истакне срећног начелника среског, кога ће оросити класама и орденима. Међутим све је било далеко и од везивања и од затвора. Азем се „предао“ овако. Послао је начелнику среском човека да га извести како је са женом и тридесет оружаних људи при-спео у шуму више села Галинце, свога родног места, моли да га власт не дира, а он ће бити миран и никакво зло дело неће чинити. Обрадован начелник срески пошље депешу. И тако по надлежности — дође и г. Жика Лазић у Косовску Митровицу — односно у манастир Девич.

— Где вам је Азем Бејта?

— Ено га у шуми.

— Па јављате да се предао?

— Јест, предао се. Само неће да дође овамо и да положи оружје.

— А... тако!

И онда је настала „конференција“. Шта се ту док-нало ми наравно не можемо знати, али по том, што Азема нико не дира, рекло би се да је ово. Одметник да остане у шуми док се истрага води. Она ће вероватно показати да Азем није никога лично убио. Зато ће бити ослобођен и остављен да спокојно оружан живи у Галинцу или Клини. На идућим изборима биће без сумње и посланички канди-дат. Само бих ја онда волео да видим ко би му био про-тив-кандидат, па да дође у Дреницу ради агитације.

Извесно да би се под сличним условима предао и Тодор Александров.

Што се тиче Фериза Салковића, он хајдукује у оним планинама између Колашина, Рожаја и Новог Пазара. Ту су огромне шуме, које експлоатише друштво „Звечан“. Ту се сучељава више срезова и више надлежности полицијских и шумских. Изгледа да свака од тих установа, у односу на Фериза држи се онога: *poli me tangere*. И он спокојно господари над горама наше старе Рашке. Јер жандармеријска станица у Мојстиру таман толико вреди на свему овом пространству колико и да је нема. После, она и није баш тако ратоборна. Кад је Фериз убио Толета из Мојстира, жандарми су дошли те га однели. А видео се траг куда су качаци отишли. Али ко ће да се ломи за њима по оним планинама. После било их је равно двадесет и пет на броју. А жандарма осам или девет.

Фериз Салковић нема услова за „предају“. Јер кога год је ухватио, опљачкао је и убио. Само је опет аутоно-ман. Знају се његови јатаци, зна се где је ноћивао, па ништа. Дође на место извршеног злочина полицијски пи-сар из Тутина, направи увиђај и оде. Убијеног Србина Бог да прости. А шта би му као он и могао помоћи?

Има качака, који нападају и муслимане. Истина то је ређи случај и обично је узрок крвна освета. Фериз не до-лази међу те. Он има мерак само на Србе и само њих плачка и убија. Кад је напао раднике на Сломној Гори зато, што му управа друштва „Звечан“ није послала уцену

од педесет хиљада динара, опљачкао је само хришћане. Муслимане није дирао.

Фериза би брзо умирили Срби из Колашина. Само да им се даду пушке и да им се да један мали знак. Али је данас нашем човеку теже добити право на ношење оружја него цемидџијама тапију на сто хектара земље. Кад већ помену тапије, онда да вам кажем да њих џаковима доносе из Цариграда. Пишу их тушем, јер он избледи, па има изглед старог рукописа. А доктора Рајса нико ни за шта не пита. И тако наши савесно убаштињују Турску у долини Вардара.

Е, али они су на влади. И не само то, него су некако и у моди. Да сте видели само како су на концерту „Оби-лића“ потрчали да нађу Фуад-бегу столицу. Поломише се људи.

За то време качаци убијају Србе као псе. Формално као псе! Јуче петорицу из Сиринића, прекјуче — оне код Штимља, на јуче — оне код Приштине. Редом, редом. За то време глуви Миљко полицијски писар шамара једног везаног орјунаша после туче на збору срнаоваца. А то гледају турски Цигани, који су у гужви бацали столице на главе и орјунаша и срнаоваца јер су сви ти ђаури. За то време једна висока особа шаље извештај министру како је потписати веома опасан тип, јер штити Македонце, а напада Турке, те тако, вели, не води политику у складу с државним интересима. А он је син мајчин води у складу, јер претпоставља Турке Словенима. За то време Лазар Дивљанац пролази поред Тасе, инжињерског капетана, који с двадесет војника прави пругу. Лазар води тридесет комита и поздравља Тасу с њихова чела:

— Помози Бог !

— Бог ти помого !

— Чудо нисте пуцали, питају капетана Тасу у подруму Косте Стефановића.

— Али како да пуцам молим вас? Ја немам наређења...

— Не! Ми смо партију изгубили. Сад можемо овако да се испричавамо преко новина.

Нема лека! Нема лека !

22-8-923

Међу дреничким качацима

— Није ово она прва Србија. — Харамбаша Мехмед Делија. — Четрдесет примера наше нелојалности. — Услови за предају. — Политика код качака. — Барјактар из Врановца. —

Када је прошле године вршио суд увиђај у Котору у Дреници, запитаће претседник Ајрулу Кећовића:

— Како је?

— Не ваља.

— А што?

— Није ово она прва Србија. Пре су се ценили добри и виђени људи, а данас лопуже.

И сви заћуташе на овај одговор признајући горку истину у тим речима. Зато, што ово није прва Србија, дошло је пре неки дан до преговора између државне власти и качака у Дреници. Чуло се како они желе да се предају, а услови се могли још унапред знати. Заразан пример Азем-Бејте ишао је у прилог постављању што тежих услова од стране горских царева. На другом месту власт је хтела да дође у извештај додир с тим људима и да чује њихове жеље. Тога ради упућен је у дреничке шуме наш познати национални радник прота Анђелко Нешић из Косовске Митровице. Извесно да се бољи парламентар није могао наћи. Њега знају Арнаути одавна; био је пријатељ Исе Бољетинца и познаје њихове обичаје као и односе међу појединцима. Зато се упутио 3. ов. мес. сам на коњу да се сутрадан састане с хајдуцима.

Вођа му је био неко време Сефер из Кошутова, Али кад су пришли већ шуми код села Радешева, из кога је харамбаша Мехмед Делија, рећи ће вођа:

— Опрости, прото, али ја даље нећу. Нисам у љубави с Мехмедом, па чујем и да ме тражи. Него ти хајде тако право и наићи ћеш на њих сигурно.

Убрзо је прота наишао на стражу од седам до осам качака, која га је зауставила и привела харамбаша.

— Видели смо на доглед да је поп, објашњавали су му они са стране.

Кад су пришли Мехмеду Делији, прота Анђелко сјаха и поздрави са:

— Тунатијета!

— Беса?

— Беса.

И парламентар предаде своју брзометку, па се рукова с харамбашом, с другим вођом Фазли Бајрамом Бераном из Клине и с још неколицином. Остали метнуше само десну руку на прса. Било их је 48, у арнаутском одећу, с оружјем, доста њих с догледима. Међу њима три бегунца из Албаније — притегле их тамошње власти због пљачке, те они дошли на благороднији терен. Сви остали с наше територије.

Прота им изложи зашто је дошао. Властима је додијао зулум, који они чине, а вољне су ипак да приме предају њихову те да више не живе као зверови по шумама. Ко је крив, судиће му суд. Ако нико од њих није извршио никакав злочин, биће пуштен кад да реч да ће бити миран и поштовати закон.

— Како да се предамо? отпоче Мехмед Делија. Има четрдесет примера где ваше власти нису поступиле како треба по закону или нису одржале реч. Ево једнога. У селу Трнавац убије Арнаутин Арнаутина, па дође у општину и преда се, а жандарм што је спроводио из општине тога, што се предао, убије га у путу.

— Биће да је опет ко крив од ваших, ако је наговорно жандарма.

— А, то јест. Фамилија онога првог убијеног дала је жандарму пет стотина банки да убије овога.

По том поче да ређа осталих тридесет и девет примера.

— Уистину, вели прота, има ту случајева због којих бих и ја отишао у качаке.

И најзад је харамбаша поставио услове за предају. Да се свима остави оружје, да се нико од њих не ставља у притвор, већ да буде у слободи, а суд да му суди.

— То већ није могуће.

— А како Азем Бејта?

— Е, видиш, Азем Бејта не напада на аутомобиле како ти то радиш. Збиља зашто пљачкате друмове?

— Па право да ти кажем затекли смо се без трошка. И ето зато. А, ево, нећемо више!

— А је ли с вама Бећир Муљак?

— Не. Ми њега не примамо јер је он заклао Стеву Ђука из Митровице.

— Неће моћи да вам се приме ти услови.

— Ми друкчије не пристајемо. Тако да јавиш. И док не дође црно или бело ми се са своје стране обавезујемо да нећемо пљачкати у окрузима призренском, косовском и звечанском до Истока. Забранићемо и другима да ускачу на то земљиште. Једино, што ћемо узимати хлеб. Ако нам ко баш не да, отећемо. Толико.

После тога харамбаша послужи „Морава“ цигарете и позва парламентар да седну. Старији седоше, а млађи осташе стојећи. Сви качаци запалише цигарете, ни један не зави „качак“ дуван. О протину пушку стадоше се просто отимати да би је разгледали. Била је то српска брзометка, окована у срму, диван рад из ових крајева.

— Ето. где ћу због пушке погинути? помисли он.

— Би ли је продао? запита Мехмед Делија.

— Не, бога ми. Бих ти је поклонио, ево овако из руке, да и мени није поклон од Исе Бољетинца. А заклео ме да се с њом не растајем и ето...

Затим отпоче уз дуван политизирање и онда Фазли Бајрам рече:

— Хоћемо да ти поставимо једно питање. Ама да нам одговориш право и искрено. Кажи нам шта смо ми.

— Е, то сте ми тешко питање поставили, отпоче наш парламентар да размишља одуговлачећи. Ако им кажем да нису Турци кидисаће на мене као у турско време. Ама шта је, ту је, да кажем истину. И каже им најзад: Ви сте Арнаути.

— Тако је! кликну неколицина. Живео поп-Анђелко! А нас ове једнако лажу да смо Турци.

— Друго је вера, а друго је народност, објашњава им охрабрен прота.

— Да ли смо могли да добијемо своју државу оно у Скопљу кад сагнасмо с Исом Бољетинцем Турке до Велеса? Сећаш ли се кад оно дођоше конзули у ућумат?

— Знам добро. Могли сте да добијете.

— Ето, и ми тако мислимо. Али су нам вође магарци. Хасан-бег — ништа.

— А Бога ти је ли искочила европска војска из Дарданела?

— Јесте.

— Ми чујемо да су се Енглеска и Француска завадиле много?

— И ми тако чујемо. Кажу само пушка што није пукла.

— И то би добро било, одмахну главом Мехмед Делија. Нама причају да албанска влада тражи границу до Ситнице, а други опет веле да ћемо добити до Рудника.

— Лажу вас. Може ко хоће да тражи и до Куршум-лије... Само мора да отме.

— Право кажеш. Него да идемо на конак.

И цела група крете. Напред су јашили харамбаша и прота, а остали ишли за њима. Са стране коња носио је по један качак пушку вођину и парламентареву.

— Дајте мени пушку, рече овај, ја ћу сам да је носим.

— Да се ти штогод не бојиш? упита га Мехмед Делија.

— Не, брате, одговори прота. А и шта би ми помогло да се бојим? Него у нас Срба и у вас Арнаута има једна пословица: човеку приличи да носи пушку, жени накит, а коњу добру опрему. Па зато.

— А колико би ти убио Турака да се поп-Анђелку деси што? упита Мехмед једнога качака.

— Ја шест.

— А ти?

— Ја дванаест.

— Ето видиш. Нека остану пушке код њих. Кад има ко да носи — нека носи.

Тако дођоше до села Котор. Харамбаша распореди људе по кућама, а проту запита где више воли да ноћи,

код Арнаутина или код Србина. Прота одговори да више воли код Србина.

— О, Кољо, викну он.

— Охој! одазва се неко.

— Хоћеш ли да примиш на конак поп-Анђелка?

— Хоћу.

И њих неколико с харамбашом и протом одоше Кољиној кући. Вечера би брзо постављена и кава принесена ватри. Око села се поставише страже, и гости се разузуреше. Дође и један с тамбуром да весели друштво. После тога други један узе гусле и отпоче неку арнаутску песму. У њој се казивало како је један Арнаутин чуо за неког добродружца Црногорца на Полицама код Берана, па му поручи да ће му доћи једнога дана у походе. И заиста оде згодном приликом и потера му козе. Али га Црногорац стигне и убије из пушке. Тада сестра убијенога Арнаутина загрли леш и стаде да нариче: „Не рекох ли ти да га не нападаш, јер је он бољи јунак од тебе?”

— Ех, рећи ће на то прота, ви то певате мени за хатар.

— Не, вере ми, одговори харамбаша. Песма је таква. Она мора да прослави свакога јунака онако, какав је у истину био. Зато се и певају песме.

— Не запитах те нешто раније, те ћу сад. Хтеде ли заиста да пуца на вас онај барјактар Црногорац из Врановца кад Дечана кад заустависте аутомобил из Пећи.

— Хтеде зиста и потеже пушку, али га зграбише за руку они Србови трговци, те не опали. А да то учини, ми све побисмо. Било нас је двадесет и пет окол.

Ово је питање упућено због понашања барјактарева у Митровици. Јер кад су опљачкани путници стигли онамо, Црногорац је заплакао као мало дете у кафани и напао на сапутнике да су му они нанели срамоту да преда пушку као женетина. Потом је изишао у варош и послао аберакацима да му у року од два дана врате пушку, иначе ће упамтити ко је барјактар из Врановца. И качаци му је врате у одређеном року.

Сутрадан је прота Анђелко отишао у Митровицу да одатле пошаље услове Мехмеда Делије господину Вујичићу, министру унутрашњих дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

20.-9.-923.

Иншалах, јалан др!

Значи турски: „Даће Бог да је лаж!“

У оно време, дванаесте године имао је тај усклик обилату примену. Косово су већ притисли ђаури и њихове се армије спуштале југу. Ни топови се нису више чули, а нешто се дешавало ипак тамо доле. Чаршија у Приштини отворена, кафе раде, правоверни се скупљају и радозналост је на врхунцу. Уђу један по један, скину јеменије и попну се на миндерлуке у круг по кавани, па прекрсте ноге. Оце подвију цубад тако да им на леђима дође велика гука. Баце селам свима редом. „Мехраба — мехраба!“ Поруче кафе:

— Бир саде! (једну горку!)

Није што се њима баш пије горка, него једни, што немају пара, други, што штеде. Јер и дошла су горка времена: ко зна шта ће сутра бити. Па завију дуван, припале, пусте прве димове и гледају у ватру на ојаку. Ћуте.

Тек после извесног времена пригне један главу другом и упита:

— Шта се чује?

— Узели Гостивар...

— Аман!?

Мало после:

— Ко ти рече?

— Мане сајдија.

— Ех, одмахне онај главом.

Затим посрчу филцане, ћуте још неко време па се праштају назувајући јеменије:

— Иншалах јалан др! (Даће Бог да је лаж!)

Сутрадан иста слика и исто прегинање глава:

— Шта се чује?

— Узели Кичево...

— Аман!?

И опет обувајући јеменије каже онај, што је чуо новост:

— Иншалах, јалан др!

*

Од како се чуло за кризу и долазак Радићеваца тако је и код заинтересованих у Скопљу. Центар је ове обавештајне службе наравно секретар. Претерао у партијској ревности, шифрама, односима према свету, чуду на пасошима, па му и није лако. Зато и даје сталне демантије при неповољном развоју ситуације. Чим прочитају новине, режимлије отворе врата од канцеларије, па пошто назову добро јутро, прелазе на ствар:

— Они предали пуномоћа.

— Ко каже?

— Има у новинама.

— Предали! А да ли ће бити верификована?

— Та оно јест...

— Јест, јест, гледа их секретар победоносно. То да видимо. И кад ће да буду верификована? Има ту да стигне стотине жалби. Море приче кад вам кажем.

— А успокојени силазе тешећи се са: „Даће Бог да је лаж“!

— Кажем ли ја? јавља се испред врата писар рођен на територији бивше Аустроугарске. Као културнији човек од нас Балканаца, који тучемо искључиво мотком, он је набавио енглеску гуму из Љубљане и само њу употребљава. Те тога ради волео би да су новости ове врсте лаж.

Кад прекосутра опет се отварају врата:

— Верификовани мандати!

— Е?

— Има у свима листовима.

— Али је питање да ли ће да положи заклетву.

— Та оно јест... Него не би ваљада...

— Ех, не би. Они плаше на „унд“. А Баја се од тога не боји. У осталом ходите овамо.

И хватајући једнога срећнога за мишицу шапће му поверљиво:

— Молим вас нека само остане код нас. Имамо апсолутно поуздан извештај да Прибићевић није никако за ту комбинацију. Он је за „српску линију“.

— Па одобрио је у клубу.

— Одобрио? Шта човек не одобрава у животу? Али ово је апсолутно поуздано. Само молим вас да...

— Молим. молим.

И успокојени силазе низ степенице тешећи се да ће све бити лаж на крају крајева.

А кад јуче сретох једнога професора режимски обе-
лежена и рекох му, пошто сам ја обавештајни биро у су-
протном смислу, да оних двадесет долазе и да доносе још
тридесет пуномоћа, он подиже руке:

— Иншалах, јалан др!

И оде на збор у „Балкан“.

1924.

Из царства качака

Косовска Митровица, 21 марта 1924.

Склоните се: хоће да пуца топ !

Још су планине под снегом и горе без листа, па ипак свакодневно читате о сукобима с качацама. На пролеће имаћете „друго допуњено издање“. Тада ће отворено ста-
ти уз горске царевице они, што их за сада само симпатишу,
а помажу их у критичном часу. То је обично онда кад
жандармеријске потере опколе кулу и оспу жестоку ватру
те има изгледа да опседнути не могу измаћи. Онекуда
с леђа долети тек једно зрно. Убрзо је ту и друго и треће
док њихов лет из позадине не добије ритмичан облик и не
доведе у забуну цело одељење. Ако прекину опсаду узи-
мају их на одговорност. Ако се гневни окрену селу, одакле
им је друг погођен, жандарми су предмет интерпелација у
скупштини.

И ако међу њима не расте увек цвеће, ипак им улога
није много завидна. Сутра ће гледати оне, што су им ра-
дили о глави где се слободно шећу. Сведоци су теретили
Редепа Деву да је носио храну и опанке дружини Бећири
Муљака. Акта су отишла суду и овај одобрио притвор.
Али је дошло лекарско уверење да не би лежао у хап-
сани онај, због кога леже у гробу, може бити, жртве Му-
љакове. Шта ћете кад има и таквих законских одредаба.

Бива да се не успе у потерама и кривицом полициј-
ских органа. У Лауши су опколили тако исто качаке у ку-
ли. Жандарми се привукли на сто до сто педесет метара и
отворили ватру. И опкољени одговарају жестоко кроз маз-
гале. Није се могло ништа без артилерије. Пошљу у Ми-
тровицу за један топ и он дође пред вече. Начелник срески
г. Мартиновић викне колико га грло доноси жандармима:

— Склоните се: хоће да пуца топ!

— Хоћемо, хоћемо! одговоре и качаци из куле. Као веле: „Баш вам хвала те нас благовремено известисте.”

И док су се ови уклањали, умакну и качаци из куле. А међу њима је био и један од врло опасних: Фазли Берана.

— Па ја сам мислио, извињава се г. Мартиновић да се само жандарми склоне да не би ко погинуо...

Тунатијета!

Пре два месеца отвара се нова жандармеријска станица на 8. километру на пећком путу. Тај је дан обе-
лежен малом свечаношћу. Дошао секретар начелства, срес-
ки поглавар, неки претседници општина и око 40 жандар-
ма. Време ручку. Испечена два, три јагњета и полицајцима
и претседницима општина постављено у станици. Жандар-
ми се разузурили напољу. Ручаће и они мало после. Док
тек један не уђе и не рече:

— Ево Азем Бејте!

— Ама ко је њега звао? љутну се поглавар.

— Није га звао нико.

— О, брате, љути се поглавар. Не може ни један дан
да ми прође на миру. И ручак мора да ми преседне! Хајд
да га убијемо. Срамота ме већ више да гледам одметнике
како ми шећу овуда с пушкама.

— Море дата му је „беса”, како да га убијемо? рече
секретар.

У том се отворише врата и шест наоружаних Арна-
ута уђоше унутра. Пређоше преко собе и стадоше у једну
врсту иза леђа полицајцима. То је била претходница. На-
пољу је сјахивао Азем док му је један из остале пратње
придржавао коња. Други му отвори врата широм и он до-
стојанствено уђе.

— Тунатијета!

Претседници скочише и примише поздрав.

— Јеси ли ти та лопужа што пљачка овуда? обрати
се њему поглавар нервозно.

— Шта каже? пита Азем једног претседника. Као
не разуме српски.

— Ништа, ништа, одговара овај збуњено. Прима ти
поздрав.

Секретар га опет гурну лактом:

— Ама ћути молим те видиш да су нам ови за леђима.
Азем узме столицу и седе за сто. Још једанпут се са
свима поздрави подижући руку челу.

— Шта ће теби ова шесторица овде? поче опет
срески начелник.

То му преведоше.

— Мене прате, одговори Азем.

— Одмах да им кажеш да изиђу!

И он им рече. Али од њих ни један не мрдну.

— Изиђите напоље! понови арнаутски Азем Бејта.

Опет се они не помакоше.

— Напоље! скочи он и приђе им претећи. И они за-
главише врата. Ипак кад изиђоше отшкринуше их мало
па су наизменично гледали. Да се што војводи не деси. И
жандарми се накупили и вире кроз прозор! Да виде Азем-
Бејту.

Он пуши и говори како му је мило што се ту отвара
станица ради обезбеђења пута. А жали се да није баш
добро снабдевен намирницама. Па би молио да му дотуре
што брашна.

Изгледа да му то обећаше.

Поседе још неко време, па се опрости. Напољу му
одмах пратиоци створише претходницу и заштитницу. Ос-
тали се груписаше око њега и цео маршеви поредак крете.
Кад мало одмакоше Азем извади револвер и опали неко-
лико метака у ваздух шенлука ради.

И тако он остави утисак о својој моћи код жандарма
на осмом километру.

У исто време некако устао је један Турчин одборник
општине новопазарске и предложио да се Жичка улица у
Новом Пазару прозове „Улица Акиф-ефендије” народног
посланика због услуга учињених муслиманима. Те скоче
оних грешних дванаест Срба одборника и изјаве да ово
није држава Кемал-паше и да они то не примају. Иначе ће
напустити општину. То је и помогло.

Пас учуо зотни меј ман!

Кад би се стала писати статистика убистава изврше-
них из крвне освете, морао би се узети библијски стил:
„Аврам роди Исака, Исак роди Јакова...” Све су то исто-

рије, које немају никако завршетка. Бива само примирја за кратко време. Па се опет стане вребати тренутак кад ће се узети „крв“. Зато и рече један:

— Кад се деси да жандарми или војска опколе качаке, онда се треба само распитати у оближњим селима за Арнауте, којима ти опседнути дугују крв. И њима предати опсаду, а војнике и жандарме повући. Јер ти њихови крвници или ће да их побију или главе да погубе.

Тако се мисли да је качак Ариф Лисица побио она два брата Садрију и Фазлију Смаиловиће из Пољанца. А да су жандарми под командом писара г. Златића само додали том броју још двојицу Бартеца Муртеша и Ајриза Мустафу у вођеној борби 8. ов. м. у селу Жажа, општини соколичкој. Мисли се зато, што су били крвници Арифови. Да га изазову дошли су ту скоро те му истукли чобанина и тим му нанели увреду.

А тај Ариф Лисица одавно је качак. Још четрнаесте године опколе га наши у једној кули. С потером је био и прота Анђелко. Ариф бије из куле и ништа му се не може. Падеше неки рањени, а он с још једним другом једнако сипа олово кроз пушкарнице.

— О, о, о, Ариф! викну му прота иза једног камена.

— О-хо, одазва се овај. Ко си ти?

— Ја сам поп-Анђелко.

— Кажу нека престану с пуцњавом, па оди овамо!

— А да ме не убијеш?

— Нећу! дајем ти бесу.

И прота уђе у кулу. Ту затече гомилу испуцаних чатура, а Арифа и друга му босе у гаћама и кошуљи. Јер Арнаути кад реше да умру, свуку се. На онај свет ваља отићи бос. Качак пристаде да иде с протом у Митровицу и да се преда властима. Ту је остао у затвору до наше евакуације кад смо га пустили. Већ кад смо се вратили он је самим тим био качак; није му се враћало у затвор. Сад не пљачка, не дира жандарме и војнике, али је качак.

Дакле четири убијена качака у општини соколичкој, од којих два брата Смаиловића, донесу у Митровицу и изложе их. Ту су и сликани. Свет долази, гледа их и одлази. Приђе и једна старија Арнаутка.

— То је мати она два брата, чу се кроз народ.

И сви упреше поглед у њу да виде како ће се држати. Она седе чело главе својих синова, па их помилова руком по крвавој коси и рече:

— Пас учуо зотни меј ман! (Бог вам дао рајско насеље!).

Ама сузе да пусти.

Само једном од њих скиде опанке да би на онај свет отишао како обичаји прописују.

Али зато нека се добро држи Ариф Лисица. Наћи ће се већ неко.

Плакати је уопште срамота у овим крајевима. Нарочито непријатељ не треба да види сузе да би у њима уживао.

Једној Српкињи из Колашина убише Арнаути за време Турака два сина. Па им позваше мајку и рекоше јој:

— Плачи! Ето смо ти оба сина убили.

— Нећу да плачем вама заинат! одговори она. Људи су, па и гину.

Прота Анђелко и Мехмед Делија дренички харамбаша

Наслов је као у народној песми. А и садржина није далеко од градива за десетарац. Једино што проти недо-стаје кула негде на утоку Ситнице у Ибар. Било би и ње да је прота Анђелко Нешић од оних националних радника што уза све народне бриге помишљају и на своју кућу, штампарију, књижару. Он је био од оних правих: деценијама с пушком у руци, с главом у торби и поред бесе код Арнаута, с очима преко границе. Зато сад ничега нема до прича из оних времена и до једне српске брзометне пушке поклоњене од Исе Бољетинца. Још му је и око поуздано као у доба Танкосића. Тако је прекјуче изишао на мејдан с Исиним синовима Мујом и Адемом. Па ће Адем рећи:

— Како ти сад гађаш, прото?

— Ја још онако као твој отац што је.

— Да видимо.

Наместише на сто метара јаје у једно дрвце засечено на врху и побијено у земљу. Нанишани Адем, опали и про-маши. Опали и другипут, помери јаје из лежишта, али не погоди, па љут спусти пушку. Нанишани прота, опали и погоди посред јајета.

— То је случајно! одмахну Адем.

— Није душе ми, него знаш шта је. Твој отац ми је овако говорио: „Док је Турска овде, ја ћу да гађам нишан. а кад Србија дође ти, попе. да гађаш. И откуд сад ти можеш бити бољи од мене?

— Ух! наљути се Адем још више.

Исто је тако гађао прота и онда кад је с Танкосићем био на Ђафа Прушит. Узме он једну шипчицу у руку, а Воја се измакне подалеко, опали и пресече је зрном. После

Танкосић држи шипку у висини рамена, а прота се измакне, па је метком пресече.

— Чекај и ја ћу да гађам, вели Заре Анђелковић.

— Одлази ти! каже му Танкосић. То ја само проти-ном оку верујем, а ничијем другом!

С протом је као и с Краљевићем Марком. Кад је до невоље: „Богом, брате, Краљевићу Марко!“ А кад треба благо поделити: „Одакле си незнана делијо?“ Него није сад стало до тога већ до излагања онога наслова горе. Мехмед Делија се појавио понова с четом већ је скоро месец дана. Оставио зимовник у Албанији, крстари по Дре-ници, испушкара се с потерама, иначе не пљачка још. Те власти кога ће да упуте да га позове на предају него проту Анђелка. Он је одбијао дуже времена. Али кад му стиже Имер Бињак из Вођњака њих двојица седоше на ауто и одвезоше се до Кећ-потока. Аутомобил вратише, па по-ђоше уз планину! Гора олистала, земља мирише, јато сла-вуја се натпева. Већ пун час иду кроз шуму, а нигде човечја гласа. Само што лишће шумори и сухе гранчице прскају под ногама. Нико да се јави. Најзад прота опали четири пута из пушке да навести долазак, па седе под један грм. Кроз неко пола часа наиђоше две качачке патроле, а затим јавише и харамбаша ко је. Качаци су с пушкама, редени-цима и револверима. Већина носи доглед. У чети их је 25. Имају и пушку за бацање ракетли. У торбама носе и нешто хлеба, иначе од све коморе види се само врећица пуна ду-вана. Њу носи један качак на леђима.

Кад харамбаша наиђе страже се одмах растурише у више праваца, а он приђе проти Анђелку и пољуби се с њим. Овај му пружи две кутије цигарета, па седоше.

— Како си?

— Добро. Како ви?

— Ето ломимо се.

Мехмед Делија отвори кутију с „Вардар“ цигаре-тама, запали и пружи и проти да га послужи.

— Хвала не пушим. Постим пред Ускрс.

— Е, Бога ми да сам знао не бих ни ја запалио. Може бити да ти је тешко кад гледаш како други пуше.

— А, не. Пушите ви слободно.

— Оно и наш је Рамазан, али код нас у дружини свега тројица посте.

— Ја дођох да вас видим и да вам кажем да не чините зла. Али откуд, ти Мехмеде, опет овде? Лепо те ђаво беше понео у Албанију...

— Море, умало ме не уби Цена-бег. Те лепо са мном, те шетај овамо онамо док ме једнога дана не опколише. Једва сам главу изнео.

— А могао би је и овде сачувати. Само ако се предате... Бар они који не одговарају за злочине. И они који мало нешто имају. Да им суди суд, па да издрже казну и да иду кућама.

— За то си дошао?

— За то.

— Добро онда. Сиђи у Котор до Коље, а ми ћемо доћи после вечере, па да се натенане изразговарамо. Ако хоћеш даћу ти пратњу?

— Не треба. Идем с Имером.

Кад је после вечере у Котору Коља почео да кува каву проти Анђелку, наиђоше качаци. Дванаест остаде да чува стражу, а тринаест уђе у кућу. Према светлости јасно се још с прага оцртавала фигура Мехмеда Делије рођеног у Радишеву иначе главног ученика Азема Бејте. Он је омален, танак, лак, плаволик, нешто дебљих усана. Бистар је и очи му хитро прелећу с предмета на предмет. У дружини му сад нису чувени качаци Фазли Берана и Ибрахим Барјам. Зато је с њим Ариф из Бањске. Узео је и рођеног брата младића од петнаест година из бојазни, како каже, да га ко не убије ради освете.

— Па како си Мехмеде? пита прота.

— Право да ти кажем нисам добро. Најгоре ми је што Арнаути не дају хлеба. Молим те један хлеб да ти пруже. Боје се, шта ли је... Баш пред твој долазак хтео сам у Копилићима бруку да направим, па рекох: хајд долази прота, нека их ђаво носи. А пре три дана ми се деси овај случај. Улазим у једно село кад све што беше мушко разбеже се по шуми, а жене подупреше врата. Ја гурнем кроз прозор једне куће и затекнем у соби жену где лежи у кошуљи на кревету. Поднимила се на руку и гледа ме. И лепа беше. „Где ти је муж?“ питам ја. — „Не знам“ каже она. — „Па зар је за ту кукавицу мања срамота што сам му ушао у ложницу жени него да ми да

хлеба?“ Али нисам ништа покушавао. Само јој наредих да донесе хлеба и одох.

— А не исприча ми како је у Албанији?

— Па ево како је. Ја сам био с Бајрам Цуром и тукао се против Ахмед-бега. И подлегосмо: имаде Ахмед-бег топове, те нисмо могли да издржимо. Мене и ранише мало, па се предам. Хтео сам после да се упишем у његову партију. Него кад уби Гуракућија свет се око Скадра окрете против њега. Сад убише и Бајрам Цура. Срце ме боли за њега. Сви смо ми у поповој партији (Фан-Ноли). А Ахмед-бег неће моћи да се одржи дуже од два месеца. Кад год излази чува га по четрдесет људи. Ама слабо ће му помоћи. Хтео сам баш и ово да те питам: у коју партију овде да се упишем. Јер ако одем у радикале гониће ме демократи, ако се упишем у демократе јуриће ме радикали...

— Море, нисам ти ја дошао ради партија. Немамо ни ми много вајде од њих, па још и тебе да уписујемо.

— А онако за политику шта чујеш?

— Бога ми ја ти се слабо разбирам у те работе. А и не чујем ништа ново.

— Е, ја ћу да ти кажем. Русија се спрема за рат и кроз годину дана биће се, само не знам с ким. И све ће ове границе да се измене. А Црна Гора ће да се одвоји од Србије.

— Ми за то ништа не знамо.

— Јест, јест. Разговарао сам ја с таким људима у Албанији.

— Добро, него шта ћемо с тобом за ту годину дана?

— Знаш шта је, прото. Ја Србе нисам убијао и с властима онако ништа немам. Имам једно петнаест „крвова“ арнаутских и то је све. Предао бих се овако. Да ми начелник остави три општине да слободно шетам. Само хлеба да ми дају, а ја никога да не дирам. Или ако хоће да спустим дружину. Ко од качака никакве кривице нема нека се преда. Мени нека да начелник неколико Срба, па да одговарам за мир и за ред све до Истока. Један је Бог држаћу „бесу“.

— Лепо! Ја ћу да кажем начелнику, па он како зна.

— Али ми смо разговарали међу собом: волели бисмо да ти лично одеш до министра у Београд.

— А што? Ти мислиш прота Анђелко је газда, па кад хоће дигне се у Београд?

— Слушај, Кољо, окрете се Мехмед Делија домаћину. Ви Срби највише теглите муке од нас. Ви се још нисте ослободили. Да скупите ко педесет, ко шесет банака и да дате проти нека иде у Београд.

— Не, не, одби прота. Не може преко начелника.

Уђе у собу качак Маља Идриз, који је на путу за Пећ опљачкао прошле године два милиона државног новца. Овисок леп човек, весео, добар певач, ожењен Српкињом. Купио у Скадру кућу. Каже да у њој седи неки конзул. И жена му је тамо.

— Зар и ти дође из Албаније, Маљо? пита га прота.

— Дођох. А могао сам остати. Тражаше ми један човек сто лира, па да ми изрази слободно становање. Али ја баш нисам хтео да дам паре.

— Како, Бога ти, опљачкасте онолики новац?

— Па јавио нам човек на недељу дана раније, те смо чекали. Дали смо му двадесет хиљада за то.

— А да ли би ми рекао на реч који је тај човек?

— Кад дођеш другипут казаћу ти.

— А, бре Маљо, дај мало пара и нама кад толико имаш, поче да се шали с њим прота.

— Хоћу, поп-Анђелко, Бога ми. Само ступи у нашу дружину, па ћу ти куповати да једеш и пијеш што ти душа зажели.

— О, хо, хо, засмејаше се качаци.

— Маља нам је највеселији, каже Мехмед Делија. Пева нам те нам отвара ћеф. Хајде, Маљо, једну.

А Маља се не даде двапут молити него подиже мало обрве, па поче полуотворених очију неку арнаутску љубавну песму. У њој младић говори једној жени:

О, какве имаш очи

Као ноћ тамне,

О, какве имаш зубе

Као од бисера,

О, како крећеш бедрима

Као пауница :

Да ми је само једну ноћ

Провести с тобом.

А она му одговара :

Хајд не лудуј, лудо младо,

Будала си ти —

Метни само мало главу

Под моје зулуфе,

Па иди ...

И све качаке обузе једно лепо расположење за севањем и седељку.

Прота Анђелко се вратио сутрадан у Митровицу и поднео извештај. Сматрао је да је тим његова улога завршена. Међутим жандарми, који не маре за бесу и идилу реше да се користе сазнањем о протином састанку с качацима, па оду у Котор и направе заседу у Кољиној кући. Нису је баш добро направили као што ће се после видети. Једнога сигурног Арнаутина пошљу Мехмед-Делији. Тај му каже како га прота Анђелко зове на састанак и на исто место, где су се и раније налазили.

И у четвртак по Ускрсу увече качаци дођу Кољиној кући. Али наиђе прво извидница од њих седам. Један од те седморице приђе плевни, у којој су била скривена три жандарма, па спази једнога од њих. Није се имало куда већ груне плотун. Остану на месту мртва три качака: Целадин из Љубовца, Бећир Љаовић из Котора и Ариф из Винараца. Четвртог, који је био тешко рањен, па позније умро, нашли су ових дана укопаног у шуми. Маљин револвер остао је тако исто на месту борбе. А за Мехмедовим братом осута је брза паљба, али је он бежећи као зец успео да се спасе. Сутрадан је дошао у општину и предао се. Пустили су га кући. Још тројица из чете Мехмедове предала су се накнадно преко проте Анђелка. Не знају од оне ноћи где им је харамбаша. Како нису одговарали ни за што и њих су отпустили кућама. У Дреници се прича да је Мехмед Делија отишао у правцу Ђаковице.

А прота Анђелко је мало те не очајан. „Што, бре брата, да у моје име врше те послове. Ја држим увек бесу, па макар и према Мехмед-Делији. И направили су ми незгоду: сад не смем више у Дреницу без јакога оружја“.

Маја 1925.

На утоку Ситнице у Ибар

Чим воз пређе Качаник и зазелене жита и ливаде по Косову, наћи ће се који сапутник да прича оно, што сви давно знате. Па ипак вас прича узбуђује као да је слушате први пут. „Видите ли она два усамљена дрвета на ћувику код Урошевца? Ту је Вукашин убио Уроша. А онде је село Заскок... Ту је краљица Јелена скочила чак из Неродимља кад су јој јавили за смрт јединца. Онде су били летњиковци Немањића. Тамо иза оне окуке ка Шару развалине су једног градића, па језеро, па остаци рибака. За тим шуме, где је господштина ловила. У дољи има још старих борова засађених у оно доба. Па цркве, темељи, рушевине. Ту се још вероватно налази златног и сребрног новца и поломљених мачева...“

И ви слушате и успављујете се легендама и остацима старе славе. И сећате се. Ту се одиграла љубавна драма између сестре цара Душана и неког малог властелина. Да ли је то био Војиновић? И да ли Милош Војиновић и Милош Обиличи нису иста лица? Јер Арнаути тврде да је Милош био ванбрачни син цареве сестре. Живео је у селу Копилић у Дреници. Ено и данас тога села. и онда би косовски гест био дело једнога Немањића. Тешко је и претпоставити да би један себар водио коњицу. И откуд толика смелост да он устане против Вука Бранковића, коме кнез Лазар напија здравицу „по господству“? Можда је последњи Немањић по женској линији ради своје породичне трагедије имао потстрека да стане испред свију витезова. Дреницом је владао Вук, а Милош је схватао да је њему као витезу царске крви та област отета. Ако је тако онда га је народ двоструко прославио: и у песми „Женидба Душанова“ и у косовском епу.

А воз промиче поред Грачанице, поред гроба барјактарева, Гази Местана, Муратовог Тулбета, Голеша, Мазгита, Бабиног Моста. У глави вам једнако шуми: „Који оно добар јунак беше...“ И видите коласте аздије, пауново перје, чекркли - челенке... За тим прођете поред Ђемер-Ћуприје и посматрате Звечан, па кад излазите из воза на митровичкој станици у вама још певају оне старе струне: „Од Сазлије до Ђемер-Ћуприје, од Чечана, побро, до Звечана...“

И док сте још тако у сетном расположењу добро је да одете до новог хотела, који је уз окружно начелство подигао „Шиља“ адвокат. Нове су постеље и рубље је чисто. Добривоје хотелијер је љубазан и услужан. Шприцери су хладни. Биће вам пријатно ако уз то Аврам Поповић, директор гимназије у пензији, исприча шта је ново пронашао последњих дана у својим археолошким истраживањима. Њега наравно нико не помаже и све, што ради, учињено је његовим и физичким и душевним трудом. Он је откопао на првом ћувику испод Звечана темеље цркве св. Димитрија. Њу помиње краљ Милутин у хрисовуљи приликом подизања манастира Бањске.

— Па има ли чега новог код вас, господин-Авраме?

— Има, има. Али још не мора баш све да се зна.

— Не тражим ја све, већ онако углавном... То, што може да се објави.

— Дакле утврдио сам где се налази заборављена жупа из средњег века Јелашце. Њу помиње краљ Милутин у светостеванској хрисовуљи. Из те жупе даје манастиру Бањској зидаре из Драге и цело село Јелиће. Иначе манастиру је том приликом дато 75 села, 100 пудова соли, 8 влашких катуна, који су били од села Бариљева, па до Сухог Рудишта на Копаонику. Јиречек, кад је реч о проналажењу жупе, упућује на Јелакце у борчанској општини. Али није то већ права жупа Јелашце, са селима Јелићи и Драга и са свима називима и данас у народу како је било и под Краљем Милутином.

— Не откопавате сад ништа?

— Не откопавам. Потребно је мало кредита. Најмање. Али не дају. А требало би прекопати местимично Звечан. Некад су биле на њему две цркве. У једној је Стеван Немања одржао бденије пре него што се кренуо Пан-

тини, где је победио Грке. Цркву светог Димитрија треба одгрнути можда би се штогод нашло. За тим Трепчу, велику варош у средњем веку треба откопати. Идући за њу налази се старотршка црква, чије су рушевине чистили мало војници деветстодванаесте. Стари Трг се помиње под краљем Милутином. Ту је извор гвожђевите воде. Па онда...

— Јеси пронашао тога минера? чује се питање управљено суседном столу и слично војничкој команди. Та два жандарма да чекају на изласку из вароши! Мој карбин метните у кола! Јесу ли изишли сви писари с начелником среским на пут?

То окружни начелник Петар Куновчић издаје наређења и спрема се за излазак на пут, који се уз Ибар подиже народном снагом. Ноћас је преноћио у Резалу, дошао да потпише пошту, па опет одлази тамо.

Траса је ова: Митровица — Радич - Поље — Вељи Брег — Резала — Бања Табалија — Мојстир — Рибарић — Рожај — Беране. Једино је то природна веза између нашега мора и Црне Горе с једне стране и моравске и вардарске долине с друге. Трасу показује ток Ибра, којим је ишао и стари римски друм. Њом се везује сточарски планински крај с Косовом и Поморављем. Кад се он изрази моћи ће да се стигне аутомобилима за један дан из Косовске Митровице у Котор. Да је постојао деветстопетнаесте при нашем повлачењу не бисмо морали да правимо код Пећи гробље својим возовима и тешким оруђима.

Рад је био обустављен неколико дана на протест г. Милана Топаловића, народног посланика из Вучитрна. (Изабран човек народним поверењем, па штити бираче од кулука). Али се убрзо увидело да је одлуку о грађењу пута народном снагом донео окружни одбор. И посао је настављен. Ширина је пута 7 метара. Потребно је да држава притекне у помоћ у просецању стена стручним радницима и давањем надзорника за извођење. Траса је обележена апроксимативно, али доста добро.

— Дакле хоћеш да пишеш шта радим? пита ме начелник. Пиши, али безлично: „гради се и подиже се“. Јер ако поменеш моје име други ће да кажу хвали се. У осталом радим и хвалим се. Дакле. Подижем осам жандармеријских станица. Предрачун за сваку износи 300.000 ди-

нара, а мене ће свака да стане 35—50000. Правим петнаест жандармеријских караула на разним путовима, а највише на путу Митровица—Пећ. Градим караулу на планини Чичавица. Дижем у Србици у Дреници начелство среско са 35 одељења за сва надлежства и особље.

— Стани мало да се разумемо. Је ли то све у пројекту или већ израђујеш?

— Израђујем, брате.

— Добро. Даље.

— Подижем седамнаест основних школа у округу, од којих седам у Дреници: Чикатово, Пољанци, Обриње, Прекази, Рудник, Србица... Зидам цркву у Србици: један део кулуком (раде само Срби), а друго дозиђује Савез аграрних заједница. Правим пут Вучитрн-Дреница да сподим та два среза потпуно одвојена. Створили смо одбор за подизање споменика у Косовској Митровици обешеним Србима под окупацијом. Други одбор је образован за обнову Самодреже...

— „На Косову цркве“?

— Јест ти то тамо метни како је у народној песми. Одбор скупља прилоге од побожних хришћана. Прилози се могу слати преко начелства окружног у Косовској Митровици. И дођи, Бога ти, други пут, да те провезем мало. Да видиш Колашин. Каква Швајцарска! Ама где је тај минер?

И оде журно. А брат ми вели:

— Кажем ја теби да ће он остати као најбољи начелник. У осталом начелници не долазе овде да предају упоредну филологију...

Маја 1925.

Одлазак качака Зубера

Само кад би се већ једном приступило подизању (Мештровићевог) храма чију архитектонску лепоту признају најозбиљнији светски уметнички критичари.

Велибор Јонић. („Мештровићев или Филиповићев храм” — „Политика” од 8 јула).

Качаци. Јатаци. Таоци.

Чувени качак Зубер Бислим са још петнаест другова из горе отпутовао је 18 прошлог месеца. Већ после два дана знале се све појединости интересантног разјављивања, јер неки рекоше да није опортуно. Док после неколико дана стадоше извесни листови да полемишу да ли је умесно давати качацима пасоше и да ли то не значи капитулацију државе. Тако сам ослобођен својевољне обавезе да ћутим, те могу да кажем г. Јонићу како подизање косовског храма није ни мало прешно. Има на Косову и око Косова много хитнијих ствари. То, што сам се ја сетио наше захвалности легендарним јунацима народним природна је асоцијација. Али кад ко хоће да зида кућу, постара се прво да постане господарем земљишта, на коме ће је подићи. Ми од њега имамо тапију, али не и моћи да без пушке зидамо. Отуда г. Јонић у наведеном пасусу нема права. Сем једино ако би по слободи уметничког стварања косовски јунаци носили кечиће. Да умилоствиве горске царе.

Преговори са Зубером и друговима за исељавање успешно су завршени. Реченога дана качаци су дошли у један шумарак код станице Грлица још пре подне. Ту су их дочекали пријатељи из Старог Качаника, фамилије и

таоци, које су тражили: један писар, Милан Нешић кафеџија и неки стари Турчин, трговац. Дан је био леп и топло косовско сунце надносило се над круне букових качаничких гора. Живописна група качака под оружјем и свега оног света давала је необичан утисак. С прекрштеним ногама и талијанском пушком преко крила седео је у средини харамбаша Зубер нешто неприродно раздлаган према годинама. Њему је 43 до 45, црномањаст је, великих бркова, лепо избријан, мало просед, бистра погледа. Капут му је опшивен кожом да му пушка не квари одело. Хајдукује годинама и уцењен је са 50.000 динара. До њега је рођени му брат млађи (34 године,) нешто виши и наочистији, чисто обучен. Затим качак Лила четрдесетих година, по физиономији исти г. Мика Илић, директор државних железница (нека опрости за ово поређење). Добро је ухрањен.

— А бре, Лила, пита га један, како се угоји тако?

— Ех. Лако је угојити се кад те народ храни.

Лила је родом из Белограца. Убио је брата Дине претседника општине у Старом Качанику. Убијени га је ранио у одбрани, те има ожиљак на левој руци. Показује га једном и каже:

— То ми је успомена од Диновог брата.

Лила води собом своју осму жену, која је с њим заједно била у качацима.

Две узбуне.

Већи део дана качаци су провели у певању. То су обичне песме, које су сами саставили. У њима се хвали јунаштво појединих одметника из дружине. Само нико не пева о себи, већ о другом до себе. Кад заврши отпочиње похваљени ради реванша да велича претходнога певача:

Има ли већег јунака
Од Лиле Белограца?
Сећате ли се кад уби
Диновог брата из Качаника?
Знасте ли...

И редом се помињу сва његова јуначка дела: борбе са жандармима и повереницима, тешке ситуације из којих се извукао, крвне освете, што је починио.

У шумарку је читав логор: познаници, родбина, качачке породице, што одлазе с њима, постељне ствари за ношење. На ивици стражари један качак ради сваке евентуалности. Јер одметници и ако певају узнемирани су у души: ко зна да све ово није замка. Истина писар је у цивилу и без оружја и друга су два таоца ту, али опет... А воз пролази тек у шест часова пред вече.

Око четири часа наиђоше два жандарма. Хтели су и сами да путују за Качаник. Чим их стражар угледа, викну:

— Зуб-е-е-р !

— О, о-о !

— Цандар !

— Јок бре ! ?

— Паша зотн !

Качаци поскакаше као иглама убодени и дохватише пушке. Жене пребледеше, сељаци се узнемирише. Наста забуна, у којој је требала само једна пушка да окине и да се створи несрећа. Једини је писар био присебан.

— Станите ! Чекајте ! викну он. Ја ћу изићи пред жандарме.

Па тако и учини. Изиђе и рече им да те вечери не путују. И они се вратише. Али нешто доцније наиђу три финансијска стражара, те се понови иста сцена. И њих склони писар да не иду возом да не би својим присуством узбуђивали одметнике.

Растанак.

На четврт часа пре доласка воза ушли су качаци у станичну зграду. Према учињеном споразуму они су имали да оставе пушке, а да путују с револверима и бомбама, па да их предаду на граници. Тако је и учињено. Петнаест талијанских пушака, којима се особито хвале, јер не дају блесак при опаливању и један нов српски карабин остављали су у угао од чекаонице пошто их прво ижљубе. Загрле пушку, прислоне је уз образ и занишу неколико пута као мало дете, па је пољубе у цев, у сандук и у кундак и спусте. По том кад се одмакну неколико корака једнако гледајући у оружје прилазе понова и опет га љубе дуго и уздишу. Говоре му нешто ради опроштаја, али се речи не разумеју, тихе су. Плакали би да то већ није срамота јунацима.

Све су узбуђенији што се више примиче час одласка. Грле се са сељацима, познаницима и пријатељима. Цео Стари Качаник изишао да их испрати. Нема само претседника Дине: не може да заборави брата.

За то време писар празни остављене пушке и испразњене окида. Деси му се да је један метак заборавио. Пушка груну, зрно одби леп на тавану, качаци дохватише за револвере. Једва успе да их умири и увери у просту случајност.

У том воз стаде и свих шеснаест одметника из општине слатинске, качаничке и старокачаничке уђоше с породицама у засебан вагон.

И из воза су још гледали у правцу чекаонице где им пушке остадоше.

Тек...

Тек кад се сврши с качацима и јатацима материјалним и интелектуалним, кад наша насеља притисну и Лаб и Ситницу, кад се изграде друмови преко негдашњих стаза, кад возови пођу Призрену, који царски пропада, а широм косовске равни стану беласати школе, може се мислити о храму. Тек онда ће држава моћи да баци милијарду динара за један споменик. Јер ако му је предратни прорачун био, како се чује, педесет милиона, сада се по свој прилици удвасетостручио. Храм би био у тим околностима круна свију напора и имао значај историјски, уметнички и педагошки. А ко зна кад ће то бити и чији ће се пројекат тада усвојити. Можда опет неки нов Мештровићев, јер и ако уметник несумњиве снаге, он себе још тражи. Пре је то чинио кроз асирске храмове, а сада у хришћанским потезима кроз готске катедрале. Па пошто је његовим настојавањем организована *ars croatica*, надајмо се да ће се једнога дана више уживети и у српско национално тле и одатле подићи до југословенске оригиналне мисли.

Тек тада ћемо вероватно добити косовски храм, који и из далека гледан неће личити на цамију.

ДНЕВНИК

Македонска партија

Два су момента определила иницијаторе овога покрета. Један је лични, а други проистиче из целокупне ситуације на нашем југу. Природно да оснивачи странке не говоре о оном првом, а хватају се за обиље аргумената у другом делу.

Али се жеља за министарским столицама не може ни овде сакрити као ни у клубу владине странке. Жеља за влашћу, аутомобилима, скидањем секвестара, давањем концесија и коцком у аутоклубу. Тешко је постићи ове послератне идеале у великим странкама. Тамо, где је извешан број људи монополисао кандидатуре у свима кризама и фотеље у свима кабинетима. Тамо, где су се људи у дугој владавини ородили, окумили или уопште створили тесне везе међу својим породицама. Искуство је показало да се најлакше продире из мањих група. Ту г. Вошњак за ноћ постаје дипломата, а г. Спахо за дан прибави 300 милиона себи и својим присталицама. Међутим г. Пундерлијевић, кад је последњи пут ишао у двор морао је позајмити „аљишта“ од г. Крсте Милетића.

Београд је показао како даје само онда кад га уцене. Сви га уцењују, па зашто да то не учине и Македонци.

Демократска странка игра такође важну улогу у опредељивању за овај покрет на југу. Њој је Јужна Србија дала 24 посланика, који су били почаствовани правом да гласају за све владине предлоге, а да не добију ни један километар пута и ни један километар железнице. То се резервисало за Хрвате и Словенце. Посланици с југа могли су по кључу 9 : 7 да добију по кога полицијског чиновника. О министарским фотељама није се могло ни сањати, о извођењу каквога програма ни мислити. Шта више они нису ни консултовани о многобројним питањима

у којима су суверено полагали право за своју компетенцију. То старачки нерви г. Шушкаловића нису могли да поднесу и он је изишао из клуба још док је тај клуб статирао у управи земљом. Једва је г. Јанкуловић успео да спасе, што се спасти могло, и да резервише једно место у Државном савету.

Практични дух оснивача македонске партије не губи из вида ни слаб изглед на скори долазак демократа на власт. Радикали, који за себе увек имају 50% власти уставом огарантоване, а за ону другу се половину боре познатим методама, сматрају демократе за своје главне противнике. Против њих се мобилише и сва указна сила и сва полицијска војска. И онда у време кад се прогласи радикалним бирачима носе на коректуру великим жупанима, а истицање само демократских листа за општинске изборе сматра оправдано за велику погубао у македонским селима — нема много наде на успех под том заставом. Боље је бити у једној групи а ла цемидет и у погодном моменту скренути пажњу на своје присуство. А нелогични би били прогони чланова једне регионалне странке кад тих прогона нема према другим таквим истим странкама у краљевини. Напротив сви су изгледи да ће баш радикали фаворизирати покрет само зато, што он значи слабљење демократа.

Оно што позитивно иде у прилог г. Глигору Анастасијевићу, који је сувише смело узео на себе улогу идеолога нове странке, јесте: цемидет, јавна безбедност, аграрни хаос и корупција у Ј. Србији. Јер уистину нема неморалније коалиције од оне с цемидетом. Враћати ослобођене крајеве у предратно стање, давати беговима политички утицај, правити аге сајбијама, истеривати чивчије хришћане с имања, отварати цамије, које су и у турско време били магацини, то је у најмању руку антисловенска политика у часу кад је званични турски национализам посео Марицу. Овако та ствар изгледа посматрана кроз призму хришћана у Ј. Србији. Кроз призму творца загребачког протокола не чини се тако.

Г. Анастасијевић може нарочито срећно да оперише у агитацији против свију досадашњих режима несрећном јавном безбедношћу, нерешеним аграрним односима и корупцијом, појавама, које је већ довољно популари-

сала дневна штампа. И ту се неће наћи човека који би га демантовао.

Али при свему том стварање македонске партије не може да издржи критику. Оно је прост национални злочин.

И ако су г. г. поп Трајко Х. Арсић и Чичевић, партиоци г. Анастасијевића у овој политичкој екскурзији, људи тако национално формирани да не подносе критике, њима се баш може десити врло велика незгода. Хоћеи само да помогну својој родној области они ће се наћи очи у очи с једним илегалним покретом, који помаже суседна Бугарска морално и материјално. И мораће да заузму одређени став према њему. Ако га само симпатично погледају доћи ће као Срби до те аномалије да послуже легализовању борбе Тодора Александрова. Ако му се ставе на супрот то би била политичка герила. А боље је у сваком случају учествовати у регуларним војнама где се за себе има број, организација, уређена позадина, па према томе и више изгледа на успех. Не треба се одвајати од националног фронта.

Стварање македонске партије демантовало би нашу историју, рушило државну идеологију, замрачило будућност наших тежњи за излазак на Солун и Варну. Тамо се не може приспети преко сепаратистичких покрета, већ преко југословенства. Македонски сепаратисти нашли би се између два југословенска фронта српског и бугарског или још боље рећи пред ојачаним југословенским фронтом.

Али су се данас савести замрачили те падају и јаче речи од македонске, црногорске и још не знам које партије. Говори се и о ампутацији болесних делова, па људи губе равнотежу. Као да је ту потребна нека нарочита памет да бисмо ми опет остали на железничкој прузи Београд—Ристовац. И баш да ту ампутацију и спроведемо у смислу Велике Србије, па какву би смо после тога политику водили. Опет југословенску. Нема за нас друге политике. А ако та политика не успе и мораћемо се бити с Хрватима, онда је боље да то урадимо док смо још у једној кући да нам се суседство не меша.

Родољубиви наши посланици с југа дужни су да траже лека тешком стању Ј. Србије. Ако за то мисле да им је потребна власт нека се обраћају својим друговима у

радикалном клубу, који и поред кобног присуствовања цетијета морају једнога дана подићи глас у одбрану народних интереса. Ако сматрају да треба повести оштру опозицију, онда нека то учине као чланови начелних опозиционих странака. Сепаратизам није никада био леком. Он је шкодио државној идеји и за то га је Карађорђе уклањао пиштољем лично, Милош наређивао да то учине Паштрмац или Штитарац, а Вук и Танкосић су цео посао свршавали камама.

Срећа је ипак што скорашњи коминике демократског посланичког клуба демантује вести о македонској партији. Поштеније би било да је у њему овај случај оквалификован као тренутно посртање на упорну путу за добро широких народних маса.

1. — VIII — 23.

Исељавање Турака

Нигде не координирају наши и турски интереси толико, колико у овом питању.

Депопулација Турске у једанаестогодишњем рату нагнала је ангорску народну скупштину да донесе закон о принудној женидби. Према њему се великим дажбинама оптерећују они, који се не ожене у извесном остављеном року. Није само у питању слабо множење народа, већ после операције код Смирне и читаве пустаре од негдашњих многољудних територија. Грчке су избеглице оставиле култивисана имања, пољопривредне справе, опустеле домове. Све то треба населити као што је била дужност парламента да се побрине за продужење расе. И нигде није толико изобиља у турском елементу за ову сврху него што је у нас. А што је најважније у људству тако расположе-
ном да нас остави противно једном западњачком даху и једној вољи за господарењем код дојучерање своје раје.

С друге стране наш је национални интерес у србизирању и словенизирању уопште Косова и долине Вардара. Ми се ту можемо осетити господарима тек онда кад нас оставе некадашње турске колонисте доведене да потисну наш елеменат и спрече ново формирање царства посрнулог на Марици, уздрманог на Косову и дотученог код Смедерева. Ти се људи не могу асимиловати и на тај посао нико паметан и не помишља. Они се не могу придобити ни на моралне осећаје према држави, јер тек ваљда нема интелектуалца у овој земљи који верује како је цетијет једна патриотска организација. Све, што се од њих може захтевати у нашем интересу, јесте да их не буде ту.

Можда ће који филантроп рећи како би то било свесно прогоњење националних мањина. Погрешио би ако то каже. Није овде по среди национални моменат, већ верски,

турски. Арнаутин с Косова и ако зна да је „Шиптар“ не гравитира Тирани, што би још имало логике, већ Стамбулу и Кемалу. Њега су оце вековима упућивале тамо, а није било никога да му изради национални дух ни државе да му формира традиције. Ово би нам и Словен пореклом г. Спахо извесно потврдио кад би хтео да буде мало искрен и да правим мотивима брани своју аутономашку заставу. Онима, који су у духу с Кемалом, треба омогућити да и материјално буду с њим.

Турци се селе и селиће се и без нашег особитог фаворизирања тога покрета. Одлазе потурице из Санџака, Кемалисти из Лаба, панисламисти из околине Штипа. То је антагонизам између ислама и хришћанства, последица колонизирања, немогућност прилагођавања ситуацији, у којој се истиче једнакост као идеал, а навикло се на то да се буде или господар или раја. Виде се крда свиња на велику саблазан некадашњих окрутних господара, због којих се свињско месо могло продавати само кришом по црквама. Све се више осећа да ће доћи ипак дан кад ће чивчијска раја исправити још и данас погрбљена леђа. Звоне звона и пролазе процесије иза којих остаје мирис од тамњана и измирне. Дефиљују деколтоване жене поред заробљених була. Настало је последње време. Мора да се иде у Азију.

То је и историјска миграција: талас с истока на запад и супротан талас после пет векова. Не може тај процес спречити ни ортаковање појединих народних посланика с беговима, ни давање пасоша од стране цариградског посланства исељеницима од 1912 год. ни тај парадокс што је Божин Симић издајник отаџбине и не сме и поред заузимања крушевачких радикала да се врати у земљу, у којој се државним железницама и првом класом вози бесплатно Ферат-бег Драга.

Аустрија је помагала исељавање Турака бесплатним подвозом до границе и правом на бесплатан пренос извесне количине ствари. У нас су тражили да се буле фотографишу, па да им се фотографије прилепе на пасоше. Тако је „по закону“. А већ знате да нема земље, у којој се полиција више држи закона, него што је то код нас.

Најтежи је проблем откупа турских имања. Све би се отселило кад би могло да прода имања по релативно повољној цени. Поручили су ми из Штимља пре неколико

дана да им тражим купца, јер они сви желе да иду. Потребно је да држава донесе закон о откупу тих имања, да гарантује и омогући Хипотекарној Банци један велики зајам у иностранству за ову сврху и да при давању на отплату својим грађанима урачуна интерес на позајмљену суму плус режијске трошкове. Тако би се она национално снажила, подизала би економски данашње бескућнике, могла без потреса да врши редукцију чиновника итд. Истина да би то био систем малих поседа, што би противно Кауцком и Лапчевићу одлагало за дуже време онај фатални процес капиталистичког поробљавања, али би зато бар за дуже време наши потомци живели без великих социјалних потреса.

Ово је само начелан и површан предлог. У закону би се могла предвидети исплата у готовом за половину комисијски проценене суме и давање бонова на остатак с извесним интересом и одређеним роком. Не би требало спречавати ни приватне куповине, ако су купци наши грађани и ако од њих није опасности да постану нови великопоседници.

Ако би се Турска показала ненаклоњена досељеницима значило би како рачуна на иреденту међу поданицима ове државе. И утолико је пре треба лишити тога задовољства. Бугарске сметеће путницима ове врсте знак су срдите немоћи и могу се увек отклонити.

Питање исељавања Турака актуелно је и прешније извесно од многих питања. Помињемо све то, јер врло добро знамо с колико се мало обзира за ове крајеве на диван излази и како нам се баш тога ради може десити да неки Хуго Стинес купи једнога дана Косово, а Тодор Александров чифлуке око Штипа.

И не треба се никако обмањивати како се покрет за исељавањем може одложити или сасвим зауставити. То је сукоб два света, где један конзервативнији измиче да би дотрајао дане на ћепенцима, у молитвама и заносу дервиша, у хладу палми и свима дражима ленивог истока, у дубоком уверењу у фатум и у једној сањивој резигнацији. Нигде ваљда није било похвалнијих подухвата у смислу прогреса него у младом албанском парламенту. Народни посланик Али Клисуре поднео је предлог да се донесе закон, по коме се жене у Албанији неће покривати, по коме

ће се у цамијама седети на столицама, а укинути халакање мујезина с минарета. Изгледало је у први мах да ће предлог проћи, али је против те јереси устао стари дебарски муфтија Веби-ефендија, који је побегао испред нас и кога и данас поштују у Дебру због учености и верског морала. Он, који је у стању да сатима држи проповеди на арапском и да фанатизује масе музиком речи и цитирањем сура из корана заталасао је још једанпут верне и предлог је пропао.

Наш Веби-ефендија спрема се да нас остави ових дана. Нека му је срећан пут !

21. — VIII — 23.

Колонизација

За санирање прилика у Јужној Србији потребан је хитан рад у два правца: стварање контраорганизација бугарским дејцима и колонизација. О првом послу говорићемо накнадно и опширније, а о колонизацији одмах због изјава новог министра за аграрну реформу.

Пре свега у тим изјавама има две добре ствари: фаворизира се систем малог поседа и упућују се у јужне крајеве Србијанци, Црногорци и Херцеговци. Истина да те намере нису нове, али је тек пријатно чути кад се званично прокламују. Све остало јесу само добре жеље далеко од тога да се могу остварити у хаосу, који су за собом оставили претходници данашњег шефа за аграрну реформу.

Јер је тај тако рекламирани подухват претрпео потпун неуспех. Данас њега претстављају још надлештва, чиновници партизани, издрпани насељеници и растурен по мутној Марици новац из каса аграрних заједница. Цео је посао бирократисан, постао домен адвокатских приносних парница, лажних тапија донесених из Цариграда у цаковима и у верном преводу потврђених код судова. Код те аграрне реформе још се беговима плаћа хак, још они премештају чивчије да би их званично оквалификовали као погођене момке, још то робље с прекрштеним рукама очекује аге и назива се слободним грађанима краљевине.

— Знате шта, господо, рекао је на Нишкој Конференцији бугарски пуковник Нејков нашим делегатима, не замерите за искреност, али ни ви нисте много учинили за онај народ на југу. На првом месту нисте решили аграрно питање.

А наши су делегати оборили главе и стали повлачити писаљкама по празним табацима хартије.

Већ је давно забележен факт да је колонизација вршена без икаквог система. Није постављен циљ. Изгледа да се досадашњим начином рада ишло разблажавању онога анационалног даха на југу. Делила се земља где се стигло и где се могло. Док није најзад цела ствар доведена до апсурдности и док није доведено у питање и све оно, што је до сад учињено у том правцу. Ви не можете данас извршити ни једно насељавање, а да за неколико дана позније нисте у спору. Адвокати ће вам тачно рећи шта вам је потребно, па да спасете посед од колонизације. За тридесет хиљада динара адвокатске награде избацују се с имања стари четници, за баснословне суме у изгледу спречава парцелисање великих поседа (пример Бардовци).

Људи седе годинама очекујући прво решење о давању имања, па онда наређење о мерењу. Потроше новац, задуже се, пропију, одаду се и другим пороцима. Нико још није добио земље простом молбом. Увек је морао или сам да иде до Београда или да пошаље кога, који би извукао молбу из хрпе других и порадио да буде благословена. Најпоузданији је начин да дођете до земље партијска протекција. Ипак и поред ње узму вам партијску изјаву за сваки случај. Кад већ то добијете, онда долазе мукe с повереницима, инспекторима, чиновницима, геометрима. Читава чуда причају за неке Русе геометре у извесним повереништвима. Гледа се јесу ли расположени или нису, хватају се везе и шапће на ухо. При одмеравању долазе обилгатни „доручци“, расхлађено вино и „Вардар“ цигарете. Седели су људи месецима по станицама на прузи Скопље-Косовска Митровица, дрхтали на ветру и снегу, трчали и жалили се, одбијани и падали у очајање, гладовали и умирали. За то су време излазиле статистике по новинама: „насељено толико и толико“, а нигде није казивано колико је од тога умрло.

Осем тога ни сами насељеници нису показивали многу дисциплине. Једни су добијали земљу, па нису долазили, другима се није допадало премерено земљиште и тражили су промену, трећи нису хтели да се насељавају око Куманова већ су тражили Скопље.

Ствара се антагонизам између досељеника и староседаца. И уистину какво је то веће право имао Шумадинац или Личанин у односу на Старосрбијанца, који је

толико исто национално свестан колико и они, а до рата припадао српској револуционарној организацији. Он је тужним оком посматрао где се од сеоске утрине одваја пет или десет хектара и даје другом, док њега остављају да са десеторо чељади живи на два хектара земље.

То исто важи и за Македонца. У турско време био је чивчија — то разуме. У српско време опет чивчија — хајд, били су ратови. У бугарско време опет чивчија — из истог разлога. Али дошао мир и „друго српско“, а он опет чивчија — е, то не разуме. Наших двеста хиљада предратних Румуна нису никад помислили на Румунију: волели су више да буду слободни сопственици него робови боерски.

Непрестано се понављало, па то чини и нови министар аграра, како ће се земља дати само оном, који је земљорадник. То је немогуће: свака партија има своје љубимце. И то није ни паметно по целокупну социјалну и економску ситуацију у држави — и ако додуше држава није социјална заједница по г. Марку Трифковићу. Шта ће радити данашњи режим с хиљадама редуцираних чиновника, па како изгледа и официра? Извесно да не мисли тим људима појачавати војску онога штаба код „Звездаре“ или онога у Бечу. Прилив тих интелигентних људи (а опет да су Србијанци, Црногорци, Херцеговци, Личани) у Метохију, Пелагонију, на Косово и Овче поље, био би само од користи по опште интересе. А кад Турци оду — земље ће бити доста и за оне, што је сами раде и за оне, што плаћају да се ради.

Онде, где је колонизација делимично успела, заслуга припада више приватној иницијативи него званичним експонентима. Топличани су се спуштали у долину Лаба компактно и по извесној поступности. Данас се Турци селе из Лаба, значи да је колонизација успела у том крају.

Нигде на другом месту није успела.

Она је скупа. По неким приватним изјавама прошлог министра за аграр потребно је 40.000 динара да се један колониста постави на опредељено место. Узрок су тешка саобраћајна средства и друге незгодне прилике. Колико још уз то треба помоћи у грађевинском материјалу, и пољопривредним справама, колима, стоци за вучу итд.?

Све ово, што смо навели и факт да колонизацијом до данас није постигнута сврха обезбеђења државних интере-

са на југу, а да је деоба поседа компромитована непоштењем великопоседника и несавесношћу њихових помагача, чини да се мора тражити лека на другој страни.

Министарству за аграр треба одузети колонизацију и поверити је Ђенералштабу.

У њему установити отсек за колонизацију. За шефа узети старијег Ђенералштабног официра, за кога се зна да је непоправими идеалиста, а за његове помоћнике амбициозне младе људе. Потребно је и то напоменути, јер је поратни црв почео да нагриза и оно што нам је било најсветлије: судове и војску. Томе отсеку давати задатке саобразне државним потребама. На пример:

„У току 1924 год. пребацићете једну дивизију Личана на Косово“.

Или :

„Племи Братоножића населити у долину Дрима између Баковице и Призрена“.

Или :

„Село Гавран, које је примило бугарске комите, раселићете у року од 15 дана тако да његових педесет кућа буду смештене у педесет разних општина старих граница.“

Да би се сачувао принцип приватне својине и отклонила, може бити, у некојим случајевима опасност од међународних приговора, основна начела овог посла унети у закон. По њему предвидети комисијску процену и накнаду за евентуалну већу вредност остављеног имања. Онај, коме се ти услови не би свидели, биће исплаћен делом у готовом, делом у боновима и слободан да изабере пут за Азију или коју другу страну.

Сви се насељеници имају милитаризовати. Од часа, кад се насељеник стави у покрет, па за извесан низ година, ако је поред границе, или низ месеца, ако је у центру, он подлежи војној дисциплини. Он се сматра мобилисаним и прима из војних магацина храну успут, а на добијеном имању храну из суседних гарнизона. Та бенефиција траје до прве жетве, коју насељеник скине са своје нове земље.

Насељеници у центру добијају пет хектара, поред албанске границе десет, а поред бугарске због климатских незгода петнаест. Њихова је организација слична установи војне границе, коју је имала Аустрија према Турској.

Превоз врше државне железнице бесплатно специјалним возовима по графикону утврђеном у Ђенералштабу.

Помоћ у пољопривредним справама, материјалу, новцу за набавку семена регулисала би се уредбом да се избегне расипање аграрних заједница. Уредба би била резултат досадањег искуства.

Тако радећи колонизација би била завршена за три, четири наредне године. А с њом би био решен и национални проблем и проблем јавне безбедности у духу познате аксиоме да је спас отаџбине највиши закон.

23. — VIII. — 923.

Четничка акција

Сад имамо признање и с бугарске стране о раду на организацији македонствујућих. По г. Милеву у *Revue Contemporaine* датум је тога почетка године 1919. Од тога времена врши се организовање наших грађана на југу ради оцепљења и присаједињења Бугарској. Јер је данас већ за свакога јасно да је независна Македонија само варка за Европу и један део емиграната с наше територије. Не треба другог демантија до бегства федералиста к нама по убиству Стамболијског. А да не помињемо 1915 годину када победничкој Бугарској ни на ум није падало да Македонији удели и сенку од аутономије. Санстефански сан и мегаломанија за излазак „на три морета“ определили су званичну политику једнога ратничког југословенског племена и ако за тренутак страшно осакаћеног. И тврдоглави, баш зато што су нам рођаци, они су брзо улетели у нову авантуру.

При разматрању њиховог послератног журног решавања на овај корак треба објективно поређати чињенице, које су их нагнале на одлуку. Изгледало је после војничког слома и версаљског мира да су сви дугогодишњи напори за бугаризовањем Македоније неповратно пропали. Требало је националистима лишићу душевне депресије. Потребно је било ради одржавања династије имати изврстан национални идеал: тешко је одржавати монархије уопште без национализма. Пажњу јавнога мњења било је нужно одвратити од беде, инвалида и покопаних домова. Запослито македонску емиграцију компромитовану у новом реду ствари. Издржавати те људе материјално, што је спровођењем организације и постигнуто. Данас се имају тачни подаци колико је које место на нашој територији платило намета бугарској организацији. Штип 3052 турске лире у

злату, Св. Никола овчепољски 150.000 динара, село Пројовце, (27 кућа) 370 лира у злату, Мургаш (мало село) 60.000 динара, село Соколарци (богати Куцовласи) 2 милиона лева итд. итд..

И уистину су у току 1919 год. војне власти на левој обали Вардара јављале са разних страна да се примећује кретање бугарских чета. Те су чете избегавале сваки сукоб, бежале од најмањих патрола и криле се по шумовитим планинама. За оне, који су учествовали у заграничном предатном раду ствар је била јасна: Бугари су вршили организацију. Полиција није делила то мишљење, па следствено ни режим, који је она претстављала и обавештавала. (Један пензионисани начелник окружни и данас то тврди да би сакрио своју срамоту у службеним извештајима).

Моменат је био веома повољан за спровођење, овога посла. Земља разграђена, границе никако поседнуте, војска преморена, слаба, власт немоћна. Они, што су дошли са солунског фронта, нису имали јоргана, они интернирани бакрача у кући. Све се оправдано дало на материјалне бриге. А зарађивало се лако на увозу робе, које у земљи није било. Шофери су трговали, келнери постајали велики увозници, један секретар начелства уортачио се с Караманом Турчином, због кога су толике српске породице пропиштале. На железницама се крало. У црквама није било звона, у главама савести. И у тој небризи за општим стварима лако је успевала једна акција с одређеном сврхом и небирањем средстава за успех.

Ишли су јој на руку људи, који су с бугарским властима до јуче пактирали, „дејци“ од којих неки нису ни остављали нашу територију по пробоју фронта, чиновници новог режима, јер нису имали додира с народом.

Необично добру маску за противдржавни рад дале су политичке партије. Г. Шушкаловићу су дрхтале руке од узбуђења кад је јављао г. Спири Х. Ристићу како је и Ј. Србији дат устав. Већ после две године један од његових пријатеља г. Никола Димитријевић, адвокат изјавио је за време скопљанске комитске афере да јужним крајевима није требало давати устава и да он отворено признаје да је грешно кад се за то залагао.

Питање да ли треба дати устав новим крајевима води порекло још из 1913 и 1914 год. Њега су нарочито покретали наши национали радници из турског времена преко скопљанског „Вардара“. Нестрпљив да уђе у парламенат г. Григорије Божовић имао је пред очима само свој Колашин. На пракси се показало да има незгодних ситуација кад не само да остаје без мандата г. Божовић, него кад г. Ферат Драга односи целу листу поред све Вандеје поп-Вукајлове. За устав је био и немирни дух г. Анте Тодоровића, пред кога у тај мах није ни за тренутак излазио фантом г. Шерифа Бајрама или г. Рам-Блаце. И г. Давид Димитријевић, према коме сви режими конзеквентно примењују оно „Црнац је учинио своје“, био је за устав не помишљајући на г. Анту Петровића од „Балкана“ или г. Тому Здравевића, Воја Ненадић није сањао Глигора Анастасијевића, нити је поп-Сава Јергић предвиђао г. Пуздерлијевића.

Кад је Стојан Протић као министар унутрашњих дела упитао окружне начелнике треба ли јужним крајевима дати устав, сви су сем двојице одговорили да не треба. И тако он није дат до слома 1915, а „Вардар“ је забрањен не због тога, већ због алузије на корупцију чиновника.

Пробој солунског фронта донео је устав нашем Алзасу у оно време кад су Французи свом Алзасу дали гувернера и изузетни режим. Тако се још једном показало како је наша нација либералнија од француске. И да то и са своје стране потврде Бугари и Арнаути почели су с организацијом комитске и качачке акције у великом стилу.

По сили околности политичке су партије несвесно постале заштитници комитских и качачких јатака. „Социјалистичка Зора“, орган скопљанских комуниста пиштала је из све снаге што је на путу за Баковицу убијен неки комунистички агитатор Арнаутин. „Демократ“ је штитио своје „једномишљенике“, а радикалска „Стара Србија“ своје. Убиства Срба по друмовима, из заседа или из освете регистрована су само као појаве, које постепено стићу право грађанства. И зато није далеко од истине оно тврђење да је за последњих пет година наше управе погинуло више Срба него за педесет година турске владавине.

Кад су године 1920 почели сукоби с комитским четатама, извршени су избори за општине и за парламенат.

Тамо где је организација била спроведена, за претседнике општина изгласани су шефови те организације. То се тек данас види при откривању њихову (случај у Царевом Селу, у општинама среза струмичког итд.). Значи да су полицијске власти све до сада издавале наређења за гоњење комита претседницима њиховим. Зато је толико успеха и било. Према тврђењу г. Жике Лазића у ономадашњем „Времену“ власти су само у прошлој години убиле осамнаест комита. Под претпоставком да њих има хиљаду на броју, долази се до утешног закључка да ћемо се ми тога зла спасти кроз 56 година, ако то јест буде у њих исте ревности па да сваке године утамане по осамнаест.

Има једна још тежа ствар. Сви „упути за мобилизацију“ и друга поверљива акта, која су код себе чували „под кључем“ они претседници општина, данас су својина бугарског ђенералштаба. На тај се начин није морао компромитовати бугарски војни аташе у Београду и за овако ситне ствари како је то био принуђен г. Форгач у своје време. Ми смо скопљанци ипак срећни у том погледу. Сав тај поверљив досије биће вероватно у рукама првог кмета г. Фахрије Ђулбеговића, дугогодишњег уредника „Хака“.

Показало се као нетачно и оно тврђење да ће се преко партија удахнути један особити осећај становништву на југу. Баш у том партијском опредељењу оно је задржало карактер „флотантних маса“. Прво је нагињало комунистима као да је Македонија најјаче развијен индустријски крај у држави. По том су ушли у моду демократи, па најзад радикали. Сад имате овај парадокс. Г. Добрица Матковић, велики жупан штипски о коме иначе причају много добрих ствари, воли кратке телеграфске извештаје. Да се министарство унутрашњих дела не би сувише дуго обрачунавало с министарством пошта и телеграфа, он јавља о посланичким изборима: „Оба су посланика наша“. А кад се проведу општински избори опет кратко: „Све су општине наше“. И онда ако је радикална странка ултрасрпска и државотворна, онда су то исто и Брегалничани. Међутим сви ми добро знамо колико они претстављају болних незгода у погледу јавне безбедности.

Ипак се устав једном дат не може укидати без општег компромитовања. Те воду, коју смо могли обићи морамо газити до краја. И прегазићемо је.

*

Организација је спровођена fero ignique. Устав комитске организације, који је текстуелно објављен у „Политици” прошле године, предвиђа сеоске војводе, реонске војводе, курире, скупштине, дужности чланова, порез и смрт као искључиву казну поготову. У њему се не истичу нарочито велике новчане казне, батине, паљење кућа, сеча племените винове лозе као средства другостепеног значаја. Јер се ништа не може на свету упоредити с величанством смрти, казао је извештај песник. И пред њим се поклонило становништво на левој обали Вардара. То ће учинити и оно на десној, ако буде у истој мери обезбеђивано од државних власти. Г. Жика Лазић или не зна или мудро прећуткује да се баш ових дана врши организација доле око Преспе.

Наша штампа осуђивала је с правом сва ова варварства. И уистину све зависи од тога кроз какву се призму посматра. Слушали сте, може бити, главног секретара Хришћанске заједнице из Лондона, који тврди да је узрок свему несрећном стању у Ирској тај, што људи не читају еванђеље. И он је у праву. Јер кад би се Де Валера ослонио на нови завет само, он би енглеској политици пружио и други образ да га удари. Тако би учинио и Тодор Александров кад не би био мишљења да циљ оправдава средство, да оно, што ради, није хумано, али је веома практично у погледу успеха и да он на сва јадиковања и моралисања штампе не даје много, али полаже на ефекат, који ће проићи од последњег масакра.

Држава није могла трпети једну овакву организацију и између њих је дошло до интересантног дијалога у стилу моралиста осамнаестог века:

— Ја вас не могу оставити овде и употребићу сва средства да вас одагнам.

— А која средства мислите?

— На првом месту војску.

— Не може нам војска ништа. Док један батаљон допре до наших положаја ми ћемо бити већ у другом округу.

— Али ја имам жандармерију, која је лакше покретљива, постављена као станице на вашим правцима и по селима, што су вам наклоњена.

— Нас ће увек обавештавати наши повереници о кретању или присуству жандармерије. Курири ће нас безбедно водити. А ако се и сукобимо јесте ли уверени у то да ће се особито тући људи, које не воде официри?

— То је истина. Само ћу ја ипак бити временом у могућности да откријем по коју од ваших организација, па да је похапсим и изведем пред суд.

— Опет нећете много успети, а учинићете нам и на тај начин услугу. Пре свега по вашем уставу политички се кривци не осуђују на смрт. Ако примените закон о заштити државе, ми ћемо узети адвоката за браниоца. И онда могу бити убијена двојица, тројица, један број отићи на робију, а остале морате пустити. Ипак ми добијамо. Јер и они осуђени и они, што су били у притвору само, постају мученици и ваши непријатељи. Нека је сто таквих људи. Сваки од њих има три члана породице. То је већ три стотине, који ће вас мрзети. Сваки од њих ако има и три рођака, па већ добијате шест стотина непријатеља. А ми друго и не тражимо.

— Знам, али је мој савезник време.

— Па ми за то и постојимо да вам то време ускратимо.

И држава је после тих разговора остајала замишљена над комитским питањем. Једино је г. Жика Лазић одлазио да штампи издиктује оптимистичке изјаве о стању јавне безбедности на нашем несрећном југу.

*

Шумадинци, који ове крајеве више воле од Шумадије и Старосрбијанци које данас нико и ни за шта не пита, знали су од увек у чему је решење проблема. Њих је нарочито погађало мишљење, које се стало акредитовати у маси да држава није у стању да се одупре раду оних, које су они тако успешно потискивали пре рата 1912. Стварао се утисак како смо једна инфериорна нација. Неспособност управних кругова мрачила је наш ореол јунака из ратова и ништила понос у генерације, која је све жртвовала и „жртвеник изгорела”. Међутим историја је упорно тврдила да смо ми нација од геста и да слабост једнога режима не треба уздизати на степен одлике једнога народа.

Четничка акција сузбија се четничком акцијом, организација — контраорганизацијом.

Само покретљивост четничких одељења, једнако наоружање, једна борбена тактика и исте методе уопште могу да паралишу за први мах непријатељску четничку акцију, по том да је сузбију и најзад да војиште пренесу на противничку територију.

За њено успешно извођење потребне су срчане вође, висок морал и гвоздена дисциплина.

Али да би се омогућио пун замах таквој једној акцији треба јој прибавити све оно, што противник има: исту организацију. Не може се четовати кроз села непријатељски расположена, без повереника, курира, сеоских војвода, склоништа оружја и хране. Наша организација имала би село по село да отима од непријатељске, да их организује на свој начин, да их брани од напада, закуне на верност, и са сваким, који прекрши дати завет, да поступи као с издајником. То је наш балкански изум још за турско време. И ми и Бугари научили смо народ на овакав систем и он не би тешко пао становништву на угроженој територији. Најзад по чему то да Бугари имају патент на то да буду македонствујушчи? Стварајмо своје македонствујушче. Само ови наши морају у срцу носити ону истину светлу као сунце: да смо ми ову земљу за новац куповали, па би нас јефтиније стала од крви проливане за њу.

Кад би се усвојило ово гледиште, могло би се одмах приступити аболицији свију процеса и амнестији свију осуђених за то, што су комитама дали хлеб или их провели планинским стазама или најзад под претњом смрти и пожара што су ступили у непријатељску организацију. Те би им кривице остале позније у животу само као један ружан сан.

Много би већи значај имала оваква ситуација на држање Бугарске. Тек тада би, може бити, и она увидела да је спас у братству Јужних Словена, а не у бомби и ками. Све дотле — истим методама!

5.-9.-923.

Корупција

Ње је било и пре европског рата. Само се никада није издигла до система. На њене поклонице указивало се прстом и њих су прогањали и јавно мњење и закони у рукама министара. Један пример. Године 1913. после упада Арнаута кад је покрет сломљен и кад је ауторитет власти кулминаовао, начелник среза горског затвори тројицу Горана, међу којима и Пеливана чувеног бозацију познатог целом Београду. Начелник је окружни био онда Ђока Матић, секретар Јосиф Студић, а потписати командир жандармеријског одреда. Затвори капетан горски Пеливана и другове и каже им или да донесу толико и толико лира или ће бити побијени. А још се пушила села и ухапшени су могли просто да се уврсте у списак побеглих у Албанију. Те они брже боље поруче кућама да им новац донесу, па пошто га предаду (Пеливан да и свог коња) буду пуштени. Јест, али Пеливан, који је одрастао у Србији, журио се само да измакне из Враништа, те и не сврати у село него запне право у Призрен начелнику окружном. Исприча: тако и тако. Одмах буде позват телефоном војним начелник срески. Био је то старији човек, имао сина на универзитету, враћен из пензије. Врдао је једно пре подне, а после подне изброји новац у стану пок. Студића. И онда поче да моли због куће, због пензије, што је вероватно имало утицаја на стилизацију шифре министру унутрашњих дела. Али већ сутрадан најурџи га депешом Стојан Протић. Ускоро је несрећник и умро.

Ишло је то некако брзо у оно време. Данас је већ друкчије и у погледу пљачки и у погледу ислеђивања. Пре свега дуго трајање рата донело је искуство, кога су се држали они Галичанци, што су док је Србија ратовала бежали у Бугарску, па кад Бугарска зарати прелазили у Грчку.

отуд после доласка Веницелоса опет у Галичник, јер их је стала узнимиравати наша команда места у Солуну. И увек су говорили: „Несам врба да двапут растем.” Држећи се тога толико њих од пуковског штаба, па у назад тражили су што дубљу позадину и једва се устављали у Ници, Женеви или тако симпатичним делегацијама на свих пет континената. Тамо у додиру с културом дотицали су се и његова налицја. А с њом као што се зна, диже се и ниво корупције. Према тим великим народима наши су лопови имали тип обичних друмских разбојника. Савезнички крадљивци изводили су своје операције у рукавицама, и остављали беле паре за црне дане заједно с утиском правих центлмена. Ту су се школовали наши извуковићи, а њих је толико данас у врховима државе. Чини се ипак да нису дипломирали, јер је опет уочљива разлика између њих и оних из прека као између хајдука и обијача радњи снабдевених свима изумима савремене технике. Тек школа је ту, а могу ли њени ђаци да спрече корупцију доле и с каквим ауторитетом? Па да су бар они песникови хајдуци „те гоне хајдуке”! Не, они су прокламовали високо начело како је суд једини надлежан да ломи штап над корупцијом извесног чиновника. Само колико има грађана, који ће ствар довести до суда и трчати да набаве сведоке за храм богиње правде. По коју цену и по колику бојазан за себе лично.

Најгоре је што корумптивни чиновници уопштавају повику на остале своје другове. И да су ови други, а њих има толико честитих, да су они класно бар свесни, не би трпели у својим редовима оне, што се играју њиховом чашћу. Извесно да је по среди чиновничка зависност, страх од редукције, партизански обзир и слабост шефова. Те отуда долази да има полицијских писара, који неће ни од првога до трећега у месецу да седну пред пивницу бојећи се од приговора публике, неоправданих уосталом, а има начелника среских, којима сељаци шаљу краве ради муже преко лета, па за тај мал односе и храну од својих кућа. Јавно мњење је грешно кад у тим случајевима трпа све ове људе у исту категорију, али шта да радите.

На оном језичку у теразија, којима се мери ауторитет државе и симпатије за њу у грађана на југу претежу и тако ситне појаве на први поглед. И губи општа ствар и губи национална ствар.

А нико не настојава да злу стане на пут. На првом месту надлежни, који су и позвати за то. Или су слушајеви корупције стекли право грађанства, или шефови појединих отсека не налазе одзива у министара кад им учине претставке, или влада општи страх да се цео режим не претвори у процесе.

Јер није могуће да г. Ранко Трифуновић не зна за ову историју. Женио се начелник срески. Његов „кум”, практикант у истом срезу упуту писма свима претседницима општина. Каже: сутра се жени наш срески старешина; ми сви његови потчињени треба да увеличамо ову свечаност каквим поклоном; овде нема лепих ствари за даривање; те би згодно било да сваки приложи по извесну суму новца. Људи чувају оригинале ових писама и показују их кад ко од „виших” залута у њихов крај. Само то ништа не помаже. „Виши” одмахну руком, па иду даље.

Није могуће ни да г. Жика Лазић не зна за овај случај. На Косову обилазе један забачени срез жупан, начелник окружни и командант жандармеријског батаљона. Начелник срески приредио им ручак, на који није позвао водника, жандармеријског капетана, Црногорца, с којим станује под истим кровом. Њима то падне у очи и упитају зашто и водник није ту. „Не слажемо се,” одговори овај. Али после ручка позову они и капетана да виде од куда та дисхармонија у надлештву.

— Господо, упре прст капетан у начелника среског, овај је човек овде једна ординерна лопужа, која све живо похара и опљачка... Учинио је то, узео је томе то...

Па шта мислите да је било после? Суспендован начелник од дужности, отворена истрага...? Не. Премештен је водник жандармеријски капетан да би било хармоније. А за начелника среског читам пре неки дан у једном овамошњем листу. Хвали га „неко” како је енергичан, вредан старешина, који... итд.

Кад је пре два-три дана био г. Љ. Давидовић на Овчем Пољу у Св. Николи причали су му ову занимљиву анегдоту. Један полицијски писар да одело на пеглање. Мало после ево ти кројача:

— Господине писаре, заборавили сте три лире у цељу од прсника.

Летопис југа

Колико ли тај човек мора имати лира кад их по цевима заборавља?

Па онај несрећник, опет начелник срески, који је послао акт деловођи општинском да му упути тога и тога, који треба да понесе дуг у толико и толико лира, што дугује томе и томе. А на полеђини акта стајало је: „Не заводи!” Јер нити је тај човек коме шта дуговао, нити је познавао зајмодавца уопште. Кад је оригинал тога акта донесен у министарство и министар упитао начелника окружног какав му је тај чиновник, добио је одговор да му је то „најбољи срески старешина”. Можете мислити онда какви су били остали.

И тако даље, да не ређамо своју срамоту, богаћење људи на рачун државне организације, упропашћавање нашега угледа на границама Албаније и Бугарске, купљење оружја у грађана, па поновно продавање, ортаковање с адвокатима кад су у питању пасоши и уверења и с цемијетлијама кад се ради о предаји одметника. Дуг би био чланак нашега стида, а не би дао никаква побољшања, јер се врач мора сам исцелити, јер се за шефове морају довести људи, од чијег ће ауторитета и несебичности дрхтати лопови на југу чим чују да је њихов воз прешао Ристовац.

И није реч о партијама, ни о Марку, ни о Јанку. Баш међу радикалима има толико људи, који све ово зло виде, признају и стало им је до поправке али се њихов глас не чује од званичних обмањивача јавнога мњења, повлашћених ловаца шума и мајдана и једне опште резигнације с уверењем да све то тако мора бити.

Ко је пажљиво прочитао у „Политици” дневник руске несреће „Од Николе II до Лењина” могао је доћи до драгоценог искуства. Али је, рекао је неко, историја учитељица света, од које се нико, никада и ничему научио није.

16.-9.-923.

Правичности ради ваља записати да је ондашњи министар унутр. дела г. М. Вујичић упутио после овога чланка у Скопље инспектора г. М. Јовановића да провери наводе у напису и поднесе му извештај

Партизанство

I.

Извесно да је оно једно од највећих зала у Јужној Србији. У национално нестабилизованом крају, у области, у којој се тукле међусобно пропаганде школом и четама, партијски је живот морао имати другојачији изглед од онога у старим границама, на пример. Тамо, где смо ми подједнако загрејани за општу ствар, где кад је у питању држава нема разлике између г. Пашића и г. Јаше Продановића, између г. Давидовића и (ја верујем) г. Филипа Филиповића, тамо није опасности од подељености у другим назорима. Али је тешка ситуација овамо кад наступе случајеви да је партијско опредељивање само маска, а негативно расположење према држави заједничка црта свију тих расцепканих партизана. Кад има више клубова партијских, а један општи у коме се препричавају анегдоте из оних првих уз злураде коментаре и доношење нових закључака. То бива на „вечеринкама”, у подрумима или малим турским кафанама, где бекташи пију ракије. Морали бисмо ми партијски прваци изгледати бедни себи самима, кад бисмо скривени однекле могли ослушнути разговоре своје гласачке војске.

Природно је да сваки партијски клуб штити своје чланове. Зашто би и било удруживања за заједничку борбу? И тако штитећи сваки своје дочекали смо да у бугарску организацију уђу сва села струмичкога среза, ама сва до последњег сељака (демократи) и сва села сем једнога из среза ђевђелијског (радикали).

Радећи тако ми смо да сачувамо парламентарну форму владавине требали и глас Ферат-бега Драге. Па смо га дигли до те висине и дали му ту кураж да он пре неки дан устаје на банкету општине скопљанске и „у име муслима-

на" поздравља маршала Француске. Захваљује нашој великој савезници, што је ослободила њега и његове сународнике. Међутим само два дана раније, донео је „Косовски Гласник" у свом броју овај дукуменат:

Ц. и Кр. Главни Војни Гувернеман у Србији.
Београд, 30 децембра, 1916

Дневна заповест бр. 110.

Бољари у округу митровичком:

Хасан бег Приштинац, Дервиш бег, Ферат бег Драга, поставили су се са разумном и осведоченом ревношћу у службу добре ствари, колико приликом врбовања ратних добровољаца за Ц. и Кр. војску толико и иначе за цело време ц. и кр. војне управе, те су својим увек несебичним, лојалним деловањем успешно помагали ц. и кр. команду.

Овим заслужним мужевима изражавам похвално признање.

Барон Ремен, с. р.
ђен. инф.

Дакле заслужни је муж врбовао добровољце противу Француске. А ево како их је врбовао према причању К. Пећанца. На две сохе метнуо је једнога нашега смрзнутог војника. И онда су га кандидати гађали са 500 метара отстојања. Ко га је од првог метка погодио, Ферат га је примао за царског и краљевског добровољца.

Ипак ће се наћи неко да каже: „Па то је политика. Устав. Тајно гласање. Слобода опредељивања”.

Политика ваљда не значи увек неморал. А Ферата не би ни данас било у Митровици да није било Земаљске Банке. То, по свој прилици, не може нико порећи.

2.

Ми смо писали о македонској партији и то је унело доста пометње међу њене иницијаторе. Једни се просто одричу, други тврде да су им намере биле искрене, а трећи као што је поп Трајко Х. Арсић остају упорни у агитацији. Интересантно је прибележити разговор између њега и Димитрија Бојацијевића, претседника демократског клуба

у Скопљу. Пошто му је изложио намеру да се на југу створи група, која ће натерати сваку владу да води више рачуна о Јужној Србији, да подиже мостове и путове, да уопште не запоставља овај крај, онда ће Бојацијевић запитати:

— Македонската партија сакате?

— Сакаме.

— Да правиме партијата за путовите и ђупријете?

— А што па да не правиме?

— То ич не бива. Не се турчим за та работа.

И поп Трајко није имао успеха. А зна да му је другог избора мандат у великом питању, па шпекулише на ову нсту.

Та нота није ни тако наивна, нити је без присталица. Њу је нарочито пропагирао г. Глигор Анастасијевић на састанку у хотелу „Балкан" у Скопљу. Било је десетак виђенијих људи одавде и сви су се сагласили да су њихове симпатије ту, али да ни један не би хтео да се прими ни за претседника нити за члана управе. Одриче се чак и г. Тома Здравевић. Зато цела намера има изглед оне басне кад су мишеви решавали да обесе звоно мачку о врат.

Имамо хвала Богу сепаратиста и на претек, да бисмо их на југу стварали и означавали.

3.

Кад је реч о партијама, онда је партијски терор само један кратак корак далеко. Тако је мање више и у другом свету напреднијем од нас, на Балкану редовно. Уколико су нарави мање културне, терор се утолико јаче очитује. Данас је он радикалски, јер су они на влади, сутра ће га спровести која друга партија. И све по оном прокламованом правилу пок. Радивоја Милојковића. У своје време кад су либерали пали с власти, а радикали посели државну крму ето ти једног доброг домаћина из округа пожаревачког Радивоју.

— Које добро, пријатељу?

— Црно ми добро, господин-Радивоје. Удавише...

Не може се овако даље.

— Ама ко, човече?

— Радикали.

И почне да се жали и да прича.

Слуша Радивоје, па ће га тек упитати:

— А да ти почем њима не сметаш?

— Како да им не сметам! Покварио сам им збор ту и ту. Па сам им омео изборе тамо и тамо.

— Е слушај, пријатељу. Когод се меша у политику, мора да спреми леђа за хапсу!

И то је остало као правило све до данас за наше унутрашње размирице. Само овамо на десној обали Вардара и у Старој Србији уопште тај терор пада тешко српском живљу и профанише сву слободу партијског опредељења. Исто је то и код оних Арнаута, који су фанатички остали у демократској странци и поред притиска власти и сиренског дозивања џемијета. А ти се демократи гоне до истребљења као да ће се њиховим нестанком решити проблем Јужне Србије. Ако би то било, па сви да помогнемо уништењу. Али тај случај није и полицијске власти би имале пуне руке другога посла кад би хтеле да раде на обезбеђивању мирног живота грађана на југу.

4.

Могли бисмо дуго и дуго наводити оваквих примера, па да од тога не буде никакве помоћи. Усуд је нама на рођењу одредио партијску стазу и ми гредемо њом са фанатизмом. Хоће ли од таквог деловања бити штете по опште интересе нико се од нас не пита. Али један случај, који ћемо навести, заслужује застанак у бесомучну јурењу и тренутак размишљања.

Наш ђенералштаб хтео је да добије потпуно одређену слику о приликама на југу и поред обилних извештаја с толико страна. И пре једно месец дана упуту извесног мајора да преобучен пропутује леву обалу Вардара. Он је тај задатак извео врло добро узимајући на себе час улогу зидара, час агента за шиваће машине. Разговарао је с неким и по повратку кроз Скопље, а могао је баш да нађе и потписатог, па да и његово мишљење убележи уз толика друга. Причају да је у путу имао овај доживљај. Долази у извесно место и упозна се с начелником среским као трговачки путник из Београда. Попили по чашу две пива и онда ће га мајор упитати:

— Ама, бога вам, господине начелниче, како наша странка овде? Ми тамо у Београду рушимо. И стане му наводити неке измишљене детаље.

— Сила смо сада, одговори му овај. А није тако било док ја нисам дошао. Неки Димче Х. држао је цео срез. Него се деси овакав случај. Добијем ја шифру од војних власти: „Има се позитивних доказа да је Димче Х. у бугарској организацији. Одмах поведите истрагу пошто га притворите.“ Зовнем га ја у канцеларију и кажем му: „Прочитај!“ Прочита он, па побледе, побледе и поведе се да падне. Прихватим га ја, наместим да седне и упитам: „Јеси ли?“ — „Јесам; аман!“ — „Е, шта да ти радим?“ — „Аман! Има ли помоћи?“ — „Па то све од тебе зависи...“ Те он да изјаву и спасем га. Сад је цео срез наш.

— Алал вам вера! потапша га по рамену трговачки путник из Београда.

Алал вера свима нама!

20. — IX. — 923.

Један важан моменат

Још који дан па ће се ваљда открити и последња бугарска организација на левој обали Вардара. Партизанство је заштитило вароши (пример Ђевђелија), те ће у њима остати још по који војвода. Али војске неће имати. Лаковерни, терорисани, незаштићени сеоски свет био је у тим антидржавним удружењима обмањиван и експлоатисан. Давао је и новац и мир својих домова. Увек у опасности да изгуби главу од фамозне хијерархије македонствујућих или да допадне затвора код државних власти. Стално на опрези да се није што сазнало, да чета није дошла, да потере не наиђу, да се не пронађу пушке. Наоружан оном маском претварања и неискрености као у турско доба тај је народ морао патити душевно. Најгоре је, што га у тој кризи није имао ко да разговори, да му буде олакшање у сумњи. Има нека држава тамо у среском месту оличена у пандуру пред начелниковом канцеларијом. Тај ће се пандур трипут набрећнути пре него што отвори врата. Постоји иза тих врата један срески старшина полуписмени тип, који никако не може изговорити три реченице с подметом, прироком и свима додацима. Не зна тај господин, око кога шкрипе пера и разводе се и заводе акта, шта је за нас био некада манастир Лесново. Ни деспот Оливер, нити она Дучићева владичица за чијега живота никад није био „снег на Рилу белји него њене руке”. И да је тај свет онај исти, над којим је некад владала та наша властела. Потомци оне исте наше браће. Њих смо ми већ једанпут били у опасности да изгубимо због партизанства. И по други пут ако их изгубимо, то ће бити опет због партизанства. Постоји једна снага државне организације оличена у сили — то је војска у крајњој линији. А тај срески начелник, и ако је имао атрибуте законске моћи, није претстављао силу и требао је да се

спусти до улоге пријатеља, васпитача, саветника. Он то није схватио, па је изгубио битку.

И то је срамно изгубио. Јер шта заслужује човек, коме ви поверите један део територије, а он допусти да неко пређе из туђе државе, па да му све до једнога века организује на том делу? Па по Богу, брате, где му је тај здрав разум и онај инстинкт урођен људима, ако већ обавештајне службе није имао! И видећете: нико неће бити крив. Наћи ће се сто бранилаца да то докажу. А да је само мало да се учини одговорним извесно лице за стање у његовом подручју, па би се трипут промислио сваки да ли да се прими службе за коју није.

Чим су се појавила наша крстарећа одељења на угроженој просторији, организације су стале падати као зреле крушке. (Г. Матковић је додуше свршио то раније, али опет истим методама). Нешто милом, нешто силом, улазило се у траг. Било је случајева да извесно село дође само, па да изјави: — Ево нас. Ми смо сви у организацији. „Од страф”. Ја сам претседник, овај је руководитељ, овај је благајник... Ево вам пушка, ево униформе...

— А што бре?!

— Па морали смо. Није имао ко да нас брани. А сад сте ви ту. Исполајет на Господа.

Био је и један тежи инцидент, али ко кује мора да се и омрчи. (Г. Андон Бешировић треба да буде хладнокрвнији, јер је у опасности да се и поред најбоље намере компромитује). Иначе се чвор раздрешио потпуно. Комитска је акција паралисана. Није довољно још заштићена Пљачкавица, може преко границе да упадне по која комитска чета, да брзо изврши неки злочин и да се на врат на нос врати. Али да шета, да држи зборове, да се размеће претњама — то не може. Могу захваљујући партизанству да постоје извесни кружоци по градовима, да снују, да прижељкују, да конспирирају, али да делају практично, па да од тога буде успеха — не.

Налазимо се на завршетку прве етапе, а пред оном другом кад се мора отворено и јасно прокламовати да је Југославија стојер, око кога се имају прикупити сви Јужни Словени. Кад се наши македонствујући имају да боре противу македонских сепаратиста. Уколико се та борба брже и повољније заврши, утолико ће се пре Бу-

гарска определити за политику југословенства. Она стара Бугарска, која се с још незатвореним ранама германо-филским кренула у печалбу нових пораза италијано-филских.

И зато је од свеколике важности овај моменат стварања солидне и националне базе за даљи рад. Јер то, што би се и последња организација растурила, не значи да се сутра неће понова створити. Сутра кад ми по својој навици окренемо пажњу на другу страну, а занемаримо оно чему смо толико старања поклонили за извесно време.

Мора се радити у два правца. Стварању јаке контраорганизације типа оних предатних националних удруживања, где ће једна јака дисциплина држати чврсто везане чланове, чега ради се крстарећа одељења не смеју повлачити. Она се временом имају постепено попуњавати мештанима, докле кроз низ година не постану сасвим њихова. На другом месту треба народ просвећивати. Оно, што није ни покушавао онај срески начелник, мора чинити читав кадар интелегентних људи. И то фанатика националних, идеалиста, уколико се они могу наћи у овој генерацији. Добро награђених да могу по каткад да дају, али да не узимају никад. Поласканих од оних, што репрезентују државу, да су пионири братства и војници јединства. Они морају да воле и да побеђују љубављу, док иза њих буде стајала сила да нивелише препреке, које љубав не сруши.

Биће користи само од додира с народом. — Мора се ући у његове ситне болове, у економске невоље малих људи, у жеље родитеља да подижу децу путем школе и путем привреднога напретка. У породичне и рођачке везе, у оне владалачке тајне, којима се радосно утиче на поданике кад се запита за кога блиског поименично.

Тога се додира и плашила ова сепаратистичка организација. Из једнога документа, нађеног још пре четири године, виде се упутства да се деца дају у основне школе, али у гимназије не. Ако се већ не може студирати у иностранству, онда да се иде у Загреб, само у Београд никако. Препоручују се привредни, трговачки и технички позиви, а избегавају национални. Стало је до тога да се обиђе историја и етнографија, крвни непријатељи целе тезе македонствујућих.

За тим се отуд с оне стране границе утицало, колико се могло, да не долази до брачних веза између мештанки и браће са севера. Љубав између једног капетана и једне Штипљанке не може још ни ових дана да доведе до званичне веридбе. Једино су жандарми били бољи јунаци у овом погледу, а могла их је баш и команда помагати материјално при женидби. Из кога кредита? Из онога, који издејствује један паметан министар војни.

Згодно је обратити пажњу на просветне раднике. Ичим се у кога од њих појави жеља за посланичким мандатом, уклонити га. Јер не могу и школа и политика напредовати узајамно. Увек се та ситуација свршила по школу трагично.

А све похапшене по разним аферама пустити. Процеси не воде ничему. Помаже само драстична казна на лицу места. И до ње ће доћи у новој организацији, ако се ко огреши о правила, на која се заклео. Ти људи нису криви онолико, колико ми сами. Онакве се појаве једино дешавала у Турској, која је своју кривицу платила губитком територија. Ми смо јефтино прошли за овај мах, па је право да будемо великодушни. Што да не признамо да је рђаво држање старешина узрок што се војници нису добро тукли.

Само да ли ће бити памети горе да се схвати важност овога момента?

23.-IX.-923.

Ситуација

1.

На левој обали Вардара влада затишје већ дуже време. Нетачне су вести о сукобима с комитама код Сушице и код Ђуришког Манастира изузимајући случај села Серменин. И њега не би било да није из среза Ђевђелијског уклоњено крстареће одељење на захтев г. Андона Бешировића, народног посланика. Сметало је његовим партијским циљевима. Већ после неколико дана упале су комите и одвеле дваестак првих људи из Серменина. То је село сматрала бугарска организација као своје најјаче. Кад данас предузима према њему онакве мере, значи да је и оно било поколебано. Али је партија преча од државе и чини се да је народним посланицима све једно којој ће страној организацији припадати њихови гласачи. Само нека је мандат обезбеђен. То је исто и у Св. Николи на Овчем Пољу. Тамо је у затвору срески кандидат с листе г. Пуздерлијевића као активни члан бугарске организације. И носилац је листе дошао да га спасава беде. На руци му је био и велики жупан. Али се неочекивано одупрли тој намери начелник срески и војне власти. Морао је г. Пуздерлијевић да мобилише партијски ауторитет и да подвикне начелнику среском у канцеларији:

— Ја сам радикал, господине, и народни посланик!

— И ја сам радикал, господине, и срески начелник! одговорио му је овај. Напоље из канцеларије!

Сад се води интересантна преписка, у којој ће као и увек партија победити државу. Најзад ако је до решења да се сви пuste, нека се пuste, али да се према једном буде мајка, а према другом маћеха, није политички мудро.

Оно, што је требало учинити још пре четири године, ради се тек данас: села се организују. И кад се већ то

предаје јавности са званичне стране, онда да учинимо неке примедбе. Прво сваки други тип организације, ако не буде онај предатни или овај, што га сад имају македонствујушчи, неће дати резултате. Било би то као кад бисмо на супрот једној модерно организованог непријатељској војци ставили своју система, који је био под кнезом Михаилом. Не значи много ако једном селу дате десетак пушака, а сутра га нападну педесет комита. Његову отпорну снагу чини заједница, срез који ће на први пуцањ одвојити потребан део за одбрану. И зато само раздавање пушака не решава проблем успешног отпора. Даље, људи су склони нераду, неопрези, разузурености. Мора да постоји извесна контрола лица, која ни о чему другом немају да мисле. А та борбена хијерархија не може тек ваљда бити полиција. Нека буде на челу округа начелник окружни да би држава имала у својим рукама сваку од тих заједница, али они нижи никако. Јер ће цела ствар доћи опет онде, где је била ових дана. За тим ако се наоружање изврши шкартираним руским пушкама, боље је и неиздавати оружје. Служба обавештавања мора се развити до савршенства. Одржавање везе увек и по сваку цену. Обезбеђивање за све време ноћи, а не као до сад. И казне као унутрашња ствар организације. Уосталом, видећемо како ће се уредити царевоселски покрет.

Пре неколико дана ухваћена су писма упућена од двојице руководиоца комитету преко границе. Није толико важно, што су на основу тих писама, откривене још две организације, већ им је садржина интересантна. Јавља се како је цела ствар пропала, организације су откривене, многи похапшени, оружје одузето и да од устанка не може да буде ништа. А г. Ђирковић тражи у клубу да се чете уклоне. То је наравно срачунато на утисак код гласача. Добро би било кад би г. народни посланик учинио још који захтев у погледу уклањања корумптивног чиновништва. Зато ћемо му цитирати извесна места из приватног писма једног од командира крстарећих одељења (оригинал је у нас):

„Познато ти је да су они овде радили 30 година и да је ово њихово доскоро било. Организација им је веома јака. Али ипак узајамним радом све три наше чете успели смо да неколико главних села потпуно придобијемо за

себе. Више лепим поступањем, плаћањем хране, а мање пресијом. Тако да су сељаци села Б. сами 17. ов. м. ухватили жива два четника и отерали полицији... Ми се овде крећемо као и раније. Готово никако и не спавамо, већ смо по целу ноћ по заседама на сумњивим местима. До данас сам свега три ноћи са људима био под кровом...

За тим помиње какав је упут добио од начелника среског за извесне људе, па продужава:

„Знајући да овде нико није покушавао лепим да овај народ придобије, већ је сваки гледао да му ствара кривице, да га хапси и да му отима лире, нисам хтео тај његов упут да извршим док се сам не уверим... Кад сам стигао у К. већ је Ч. био опколио село... Онда смо свима сељацима одржали говор да је циљ Бугарима новац и да се они не могу борити против државе. Позвали смо најсумњивије и питали их шта је ко. Одмах се одвојио војвода као и десетари, признали и оружје предали. Војвода је предао 3 пушке као и једну примљену од организације. Чак је натеривао и остале сељаке да оружје предају, јер је с организацијом свршено. Оружје покупљено предао сам жандармеријској станици. Те људе нисам спровео начелству јер сам убеђен да ће ми послужити. А нарочито војвода сеоски, јер чим је он предао пушку, коју је од организације примио, он је за њу изгубљен.“

Наводи по том како се начелник срески љутио што му није упутио ове људе, па се разигнирано пита: „За чији рачун ја да их хапсим, а он да им узима лире и да их пушта?“

Вредно би било да се г. Ђирковић заинтересује за овај случај, ако би још увек важило *audiat et altera pars*.

Под претпоставком наравно да и ми сви, који не нападамо клубу владине већине, имамо право да желимо добра овој земљи.

Турци се селе с Овчег Поља, а из велешког краја делимично.

2.

На десној обали Вардара цетијетлије су дигле главу после аранжмана с г. Пашићем. Ибрахим Черкез, бивши претседник општине у К. Митровици отпутовао је из Скопља. И већ се опажају последице споразума. Аграрни повереник г. Протић премештен је за Куманово. Окруж-

ном проти г. Јокановићу саопштено је или да поднесе оставку или ће бити отпуштен. (По коме ли би то закону извео г. Јањић?). Али и да буде пензионисан, па је скандал, јер њега не уклањају толико због митровичке афере колико због говора одржаног о свештеничкој скупштини у Скопљу. Глорификујући смрт оних две стотине педесет мученика попова, које су побили Турци и Бугари, г. Јокановић се незгодно изразио о Турцима, убицама. Те ће сада један православни прота бити најурен по захтеву цетијетлија. Кога ће још погодити оних тринаест гласова из парламента видећемо ових дана.

Азем Бејти и даље зидају сељаци кулуком кулу. Распоредио је селима посао и једно му вуче камен, друго греде. Два су села пре извесног времена одрекла послушност и дошла на жалбу начелнику окружном. Али је овај одбио да се меша у ту ствар. И рад се продужава.

Да притврде споразум петнаест качака напало је на кућу Стевана Ђука, Личанина насељеника. И ту на периферији К. Митровице убили су овога шездесетогодишњег старца.

Пут Нови Пазар-Косов. Митровица затворен је потпуно. Путници иду преко Рашке. Трговачко удружење из Берана жалило се комори у Скопље тражећи да се обезбеде путови Митровица—Беране и Ибар—Беране, јер је свака трговина немогућа. Истовремено моли да држава надокнади опљачканим трговцима штету, јер су људи са слабом капиталом, па их једна отмица потпуно упропасти.

У Баковици су пуштени похапшени прваци с Иметбегом Црноглавићем. Судећи по томе, што се ослобођење десило по одласку из Баковице г. Ранка Трифуновића, рекло би се да је све било напаковано. А и стил је у оном писму сумњив као и помињање фамозног Шупљег Камена. Јер да се до њега дође треба армију разбити, а за толико није ни Барјам Цур глуп.

Нешто на то налик требало је да се одигра и у Дебру. Тамо је вођа Арнаута Афуз Шериф. Од пре неколико дана је радикал, а све до скоро био је демократа. (Цео срез дебарски прешао је ових дана у радикале само да се спасе терора). Дакле њему доноси једно дугачко писмо писано турски. У писму му нека три албанска официра поручују да су спремни, а он да јави кад заврши припреме. Погледа он писмо, па каже:

— Није ово за мене.

— За тебе је. Тако су ми казали.

— Не, не. Ја сам Афуз Шериф Ланго, а има други оца Афуз Шериф, што је претседник џемијетског клуба. Њему ти то носи.

Те тако пропадне једна политичка афера смишљена у каквом јако развијеном мозгу.

У тетовском округу је мирно. Може бити да бисмо то донекле требали да припишемо и џемијетском народном посланику поред једног крстарећег одељења. Јер се Халим-бег Дерала овако изразио у разговору с г. Радам Лајтмановићем, шефом филијале Хипотекарне Банке и својим пријатељем.

— Хоћемо ли да разговарамо искрено? пита га овај.

— Хоћемо, вала.

— Што у тетовском округу нема качака?

— Зато, што ја не давам.

— А зашто их има у звечанском?

— Зато, што Ферат-бег дава.

— Онда да не причамо ништа више.

И министарство вера ударило је у партизанство. Упутило је акт митрополији, у коме тражи предлог да се из Скопља уклони поп-Сава Јергић, јер „смета нашим националним интересима“. Међутим ако уистину има где националисте то је исти поп-Сава. Он је век провео у Берову за турско време преводећи наше чете и одржавајући српство у том крају. Али је републиканац. Па баш то, што нема успеха у ширењу свога уверења, требао би да буде разлог да остане где је. Јер може доћи неко који ће успети да створи једнога посланика. А то овде није тако тешко.

С оне стране границе има ових промена. Пред речку кризу стао је Елез Јусуф да купи „жандарме“. Уписивао их је, давао им пушке и по шест наполеона месечно унапред, па их отпуштао кућама с тим да на први позив имају да буду у Слову. Уписао је тако око хиљаду људи. Је ли цео кредит исцрпео, знаће они у Риму тачно. Аћиф, брат Алита Љеша, о коме сам писао у „Политици“ да је убио тројицу кад су му Алита смакли, пуштен је из затвора у Пишкопеји. Али како су му припремали заседу, пребеглао је с другим братом на нашу страну.

Опет о исељавању Турака

Кад сам пре два месеца написао чланак о овом питању („Политика“ бр. 5504) било је прилично буре међу муслиманима. Сарајевска „Правда“ казала је одлучно: не. Скопљански „Хак“ је у низу чланака указивао на моје зле намере и потребу да његови једноверни остану где су. У сваком броју стајало је: „Муслимани, не испуштајте из руку своју земљу!“ Један изасланик ишао је у Нови Пазар да на збору говори противу те намере. Што је он успут опљачкан од качака, па код власти изјавио да су га Срби опљачкали, ствар је његова карактера. Рекло се тамо како су они из Штимља, што су поручили да им тражим купце, извесно „неки моји демократи“. Покушавало се да цео проблем добије партијску боју или да се претстави као неозбиљна жеља извесног верског фанатизма. А то је тек најсмешније кад је о мени реч.

Међутим, ја добро мислим о оном што пишем. И стављам потпис испод написа да би ме могли демантовати, било време, било појединци. Није све до сада било озбиљних покушаја у том правцу изузимајући сокачких грдњи једнога престоничког листа, који већ годинама с успехом репрезентује налицје српскога племена.

И само после два месеца закукао је „Хак“: „Аман! — Спречавајте исељавање! Џемијетски посланици, тражите да влада забрани одлазак из земље муслиманима!“ А ја сам у ранијем чланку рекао: „Питање исељавање Турака актуелно је и прешније извесно од многих питања. И не треба се никако обмањивати како се покрет за исељавањем може одложити или сасвим зауставити“. Тако сам ја писао, док је „Хак“ узвикивао: „Никад неће Скопље, Приштина, Митровица и Нови Пазар постати оно, што су Ниш, Лесковац, Врање и Прокупље“. Ама, ево, где хоће, брате, хоће.

Турци се селе у масама с Овчег Поља, из Велеса, Приштине, Санџака. Одлазе верски затукани, турски васпитани, национално непросвећени. Нигде ваљда није њихова трагедија дала верније слике до у самом џемијету. Ако је то искрен покушај да се интереси три народа: турског, арнаутског и српског обавију верским плаштом и тако претставе као тежња једне национално компактне групе, онда је то заблуда. А ко на заблудама зида политичку грађевину до крова дотерати неће. Ако је то маска, којом бегови желе да и даље експлоатишу муслиманску сиротињу, онда је злочин. А он никад не остаје некажњеним.

Ми нећемо узети ову другу претпоставку, већ ону прву. Нећемо и ако знамо да покличе муслиманских вођа не инспирише оно, што је побудило Шантића да кликне: „Остајте овдје!“ Бегови вапе: „Не дајте, одоше чивчије!“, а политичари: „Не дајте, одоше гласачи!“ Несрећа је у оној првој претпоставци, у тежњи да се створи некакав „муслимански народ“, у факту да се многи у тој маси стварно и осећају као извесна муслиманска национална заједница. Тако је квалификују и џемијетски и босански посланици збуњени верским васпитавањем кроз векове. У парламенту устају они и говоре о четири наша народа у држави. Ја верујем да је то искрено уверење.

Е, тај „муслимански народ“ почиње да се сели ових дана. Тај дебарски Веби-ефендија иде својој заједници. Као кад бисмо ми живели у Ангори, па се стабилизувале прилике око Крагујевца и ми једва чекали да одлетимо свом јату. Ко би то могао да спречи? Кемал? Нема те силе, која би могла спречити један историјски процес. Знамо ми тачно шта је многи из те поворке чим отвори уста. Али он неће да зна, и не може да зна. Неће да чују на првом месту они из „Хака“ и „Правде“. Векови су учинили своје и поред нас дефиљује и наш бол. Па срећан пут и њему!

Ипак сам ја био већи пријатељ исељеницима од њихових верских једномишљеника. Предлагао сам да им држава откупљује имања, те да не иду голи. Нису хтели да помогну тај предлог баш они, чијег се „народа“ тицао. И сад имате ову слику. На Овчем Пољу продају исељеници само овогодишњи берићет по процени, а земљу просто поклањају. У Санџаку је још горе. Тамо настојавају

колико да скупе за железничку карту до Солуна. Будза што можете купити кућу у Велесу или Приштини. И то је један разлог што бегови задржавају привидно свет од исељавања. Боје се да не падне цена њиховим имањима. Зато је најогорченији противник овога покрета Ферат-бег Драга послао пре четири дана човека да му нечујно прода кућу у Косовској Митровици. Он је бољи трговац од осталих.

Биће наивних националиста да кажу како је боље овако него да нас тај одлазак стане великог новца. Није боље. Јер ће у време новчане кризе сва та имања покупати капиталисти. И онда ћемо место муслиманских имати хришћанске бегове. Нама не требају ни једни ни други. Ово је моменат велике социјалне прекретнице. Потребна је памет у врховима те да се наш живаљ економски подигне и да се држава национално оснажи. Али како да мисли о нашим досељеницима из Америке влада, која није умела да збрине ни ово насељеника из наших крајева? Уосталом она је баш овога тренутка заузета великим државним проблемом како ће са што више помпе да пренесе у пантеон народне захвалности Миту Влашчета — Бог да му душу прости!

Исељавање Турака изазваће за три, четири године кризу у привреди и у извесним гранама трговине. Трговци се мануфактуристи с леве обале Вардара већ жале на тешкоће и боје се великог застоја у свом послу. Не може се избећи та незгода. Може само унеколико да се ублажи извесним мерама. Али ће сваки и без многог размишљања доћи убрзо до закључка да је много боље имати четири године привредну него четири стотине година политичку кризу.

Штампа „четвртога народа“ тврди да се свет сели због зулума. Извесно да има и таквих примера. Нашем јавном мњењу служи на част што их обелодањује и што је готово да се све заложи противу зулумџара. У том смо погледу ми неупоредиви с целим турским режимом за пет векова робовања. Ни једнога гласа није онда било противу зулума, који су систематски спроводили сви од заптије до валије. Ни онда кад су нас набијали на коље, ни кад су нам отимали земљу, ни кад су нам пробирали децу, па одводили у Цариград да турче. Замислите бол у тих мајки кад је долазило време да им се из наручја отима

њихова љубав да би постала царским јаничаром. Историја није забележила већих примера варварства. И доцније, кад је потреба за јаничарима престала и ми били само убита сиротиња раја, па је опет било насиља. Зулум је ствар релативна: ми смо се осећали потиштенима и с правом кад смо морали сјახати с коња, па чекати поред пута док Турчин прође.

Турке с Овчег Поља отселио је св. Сава. Дошла деца из школе и причала код куће како су учила у школи да је свети Сава ударио прве темеље просвети у нас. Њихови родитељи, чим су му чули име, побацали су мотике, продали жетвени принос, па отишли у Азију. Тако се спале кости светитељеве свете и после толико векова. И сад ће неко рећи да је то зулум. Што да муслиманска деца уче о светом Сави? Ми, на пример, нисмо сматрали ни за зулум ни за оскврњење своје вере кад смо у гимназијама учили о Мухамеду и корану. Али фанатизам.

Тај ће фанатизам одвести и муслиманско Скопље у Азију. „То никада, никада неће бити!“ узвикнуће одрођење Србин из Требиња Асим Сали Амиџић. Хоће, Асимае, хоће. А, ево, зашто. Кад су дебарски ђаци основне школе муслимани из Дебра долазили да овде приреде једну претставу, „Дивљу Птицу“ од Марка Цемовића, цетијетлије су демонстративно отсутствовале. Било је само нас хришћана, што с Дебром одржавамо пријатељске везе. Нису хтели они из цетијета да слушају како Ирфан, син Рамадана аге Пустине велича нашу борбу за слободу у улози поручника. А то Рамадану ништа не смета да опет буде добар муслиманин. Па су још шта више рекли отворено Дебарцима:

— Све, све, али што децу научисте да говоре српски, то вам не можемо опростити.

— Па, Шабани једни, одговорили су им Дебарци, зар не би било боље да и ваша одрасла деца знају званичног језика и да су нам сад чиновници?

Али скопске цетијетлије уображавају да Кемал има моћ Сулејмана Величанственог и да ће јурећи Бечу свратити часом и у Скопље. Кад се у то разувере, отићи ће у Азију.

Интерес је наше државе да се што пре опрости овога терета.

19.-X.-923.

Македонска емиграција

Компромитована у вршењу пропаганде за рачун Бугарске пре рата и службом њеном режиму за време окупације македонска је емиграција притисла земљу наших источних суседа. Будући да је ту већ нашла насељенике из свога ужег завичаја, асимиловане и упућене у унутрашње државне прилике с утицајем на меродавне личности, она је постала важан чинилац. Постојала је опасност да тај велики део избеглица у савезу с тако исто замашним кадрам Македонаца, државних функционера не преузме власт. И зато су сви бугарски режими, ма како свесни о потреби добрих односа с нама, настојавали да тежње тих људи упуте преко границе и све мисли концентришу на повратак дому. Отуда су поред старих стварана нова братства, оснивани нови иредентистички листови и у револуционарну организацију уписивани нови чланови. Јер кад се назад није могло милом морало се покушавати силом, па ма како с мало наде на успех.

Ова македонска емиграција јесте наш српски грех. После ратова 1876.-77. године турска је управа стала за тварати наше школе и гонити наш живаљ као антидржавни. Срби су с отоманском империјом водили непрестане ратове од 1804. год., а да не говоримо о Кочиной Крајини и другим аустријским походима, у којима су редовно учествовали. Њихово име на порти убележено је као синоним речи револуционар. Вођ њиховога устанка постаје чланом „Хетерије“ да би и друге балканске народе потстакао на борбу за ослобођење. Други један њихов министар ради своја „начертанија“ која утврђују цео програм за општу револуцију на Балкану. Ни до тога времена нисмо ми фаворизирани у Турској. Али од ослобођења Ниша ми смо јој били црни пред очима. Користећи се нашим отсуством

увлачи се Бугарска у Македонију да после сједињења с Источном Румелијом баца сав свој буџет овамо, своју просвету, и најзад комитске чете. Вршена је читава денационализација нашега племена у Македонији. С тешком је муком избацивана слава из кућа и завођен имендан, па ипак су мештани задржали „пречисту“. Ништени су написи по манастирима. Од Краљевића Марка прављен је Крал Марко. И тако даље, да не ређамо већ довољно познате чињенице. Ко је требао да се стави на супрот тој најезди стране пропаганде у наше историјске и националне области? Одговор је прост: званична Србија. Али је она у то време била паралисана унутрашњом борбом, коју су водили радикали за устав и парламентарност. После несрећне 1885. године докле наш углед пада на неослобођеном југу, партијски су сукоби све жешћи и они с познатим променама трају све до године 1903. Хвалећи се да су придобили пет шестина народа у Србији радикали нису објављивали, па ни у данашњим успоменама на Тимочку Буну, колико је и у којој сразмери изгубљено за то време народа на југу. Износећи своје заслуге за одржање престола не причају ни Јован Ристић, ни Милутин Гарашанин, ни Никола Христић, ни све вође „четврте партије“ колико је за то време денационализовано Срба у Македонији.

Е, то је сад та емиграција у Бугарској. И поводом ње мора се донети извесно решење.

Постоје два мишљења потпуно различита. По једном треба дати опште одобрење за повратак свима избеглицама, по другом никоме. Оно је прво демагошко, ово реакционарно. Заступају их два реда људи: партизани ради спекулације за посланичким мандатима и они, које је бугарска окупација крваво задужила, те због Николе мрзе и на Св. Николу. Питање је у стању да реши само онај, коме су интереси нације изнад партије, а личне ране испод општих болова.

Пре свега немогуће је повратити оне, који су пролили крв, ни оне, што су угњетавали наш народ за време окупације, ни експониране „дејце“ у бугаризирању Македоније, ни истакнуте функционере у братствима, емисаре за разне политичке конгресе, ни читав ред даскала и даскалица, који се није хтео помирити с новим редом ствари, ни једнога, који није у југословенској концепцији, већ у

сепаратистичком схватању Тодора Александрова. Не треба се варати како ће с њиховим повратком престати комитска акција и подземни рад револуционарне организације. Увек ће бити довољно елемената за овај посао, људи који на зад не могу и чија је прошлост један стални путоказ за борбу противу нас. Ти ће продужити рад, а повраћени емигранти ове врсте олакшаће им стварање канала и центара за извођење акције.

Али међу тим емигрантима има много бегунаца од војске, коју би сад могли отслужити, па ићи кућама. Оних, што су се уклонили испред терора наших неинтелигентних или корумптивних чиновника. Људи, које су рођачке везе определиле да се једнога тренутка нађу тамо без пасоша и да се не могу доцније вратити. Помирљивих из трговачког сталежа, опортуниста међу интелигентнијим светом. Оних које није затровао Фердинандов режим у пуној мери и који су за земљоделску оријентацију. Толико ситног света с економским невољама, породичним обавезама, словенском душом. Њих би требало лагано враћати после довољно прикупљених и проверених података од стране нашег посланства у Софији, а не од партијских клубова у овом или оном граду. Већ унапред можемо знати да ће се све одиграти супротно и да ће захтеви појединих партизана бити од пресудног утицаја на целу ствар. Па баш зато да спасемо душу и да благовремено укажемо на опасност.

Вероватно да се и влада руководила овим разлозима кад је пристала да се емигранти враћају „на широј основи“. Ти се разлози базирају више на осећајима за социјалну правду, него за политичку корист. Политички је успех незнатан: смањује се унеколико војска, али гро остаје са свима штабовима и свима генералима у Софији, Цумаји и Петричу. Било би идиотски вршити нову дислокацију, па те гарнизоне премештати на Вардар. Додуше ми смо једина земља без парламентарног одбора за спољне послове и нас увек они из режима стављају пред свршен чин. Али ма колико да више очију више виде, не може се претпостављати да ће Данајци из Цанковљеве владе сервирати г. Пашићу и овога пута исту искреност, као и ону из 1913 и 15 године, а да он то не опази.

А то не да није немогуће него је шта више извесно. Баш је ових дана госпођа једнога погинулог бугарског потпуковника, иначе културног човека за живота, тражила да дође мужевљевој породици у Скопље ради уређења извесних приватних послова. И наша је влада допустила тај долазак. Али јој влада г. Цанкова забранила да иде. Онда је брат почившег потпуковника тражио да иде одавде у Софију ради састанка тамо и одобрено му је с наше стране. Дакле то је то „на широј основи“. Они испод Витоша воде некакву политику и кад је реч о једној жени и о уређењу имања. А како ли ће тек бити кад тај прилив отуда буде требао да узме шире размере. Ваља добро отварати очи при одобравању повратка сваком од емиграната.

У целој тој болној афери ипак је једна утешна ствар. Долази се до каквих таквих односа између два закрвљена словенска племена. Они су увек добри чим доведу до извесних разговора. Зна се да у њима и најтежи непријатељи ублажавају став. А њега је неопходно мењати због неумитног хода нових дана, који навештавају живот у једној заједничкој кући целој словенској породици на југу.

Само ако вам ко каже да је то могуће одмах, обманује и себе и друге. Време је једино кадро да залечи ране и да ублажи болове.

18. — XII. — 923.

Процес

Поред свију наших недаћа на југу врши се ипак известан процес. Ми га не видимо довољно, јер смо сувише близу. Они што дођу из даљине, запазе га много брже. Печалбари из Галичника, на пример, кад се после више година враћају кућама, окрећу се с чуђењем: толико нових термина, толико нових речи, песама, правилног изговарања. То чини школа и ми сви онако на дохват, без система, ненамерно, додиром, приликама, животом. Јер то није шовинизам кад ми тврдимо како је ово наш народ. Нисмо ми дошли у Француску или Кину, па да кога денационализирамо. Ми смо се вратили у своју земљу, отету инвазијом из Азије. Наставили смо историју, продужавану и за време ропства сарадњом на устанцима и заједничкој емигрантској невољи. Ушли смо у свој стари језик: македонско наречје. Сва етнолошка прегањања падају пред једним обичним разговором између Србијанаца са севера и Србијанаца с југа. Може бити да има по кога страног публицисте да мисли како ми из Београда путујући за Битољ носимо цепне речнике. А они који познају овамошњу ситуацију, насмејали би се таквој претпоставци.

Баш зато и читате у „Тајмсу“ интервјуе шефова македонске емиграције. Бугарски формирани за време нашег отсуства и пропаганде из Софије они добро увиђају сву незгоду свога положаја. Време је противу њих. И зато нервозно настојавање за истицањем македонског питања, акција чета ради одржавања становништва у уверењу о привремености садашњег режима и најзад г. Цанковљеве изјаве о захтевима за права „националних мањина“. Не би те журбе било кад би на незадовољној страни стајало једно убеђење о националној чврстости „поробљеног“ елемента. Баш тачно познавање начина, на који се до тога

елемента дошло, изазива данашње узбуђење код македонствујућих и несловенску оријентацију код званичне Бугарске.

Као да им је познат и овај драстичан случај из Прилепа још из 1912. Улази један учитељ у кафану и затиче извесног трговца где замишљено гледа кроз прозор. На питање што је нерасположен он је прво околишио, па онда рече:

— Е хоћу баш да ти кажем. Видиш мој је отац учио српску школу и наша је кућа била српска. После затворише те школе, учитеље протераше и ја сам ишао у бугарску школу. Сећам се и данас лепо кад мој покојни отац, Бог да га прости, хоће да ме туче, а ја побегнем на улицу и отуда почнем подругљиво: „Србенда, Србенда...“ Шта ћеш. Био сам тако васпитаван у школи, а код куће ме нису облагородили. Кад данас после подне разбио онај мој синчић чашу. Ја дохватим прут, а он напоље, и мени отуда: „Бугараш, Бугараш...“

— Молим те, пријатељу, да ми верујеш како га ја томе нисам учио.

— Ама знам, брате, да ниси. Него само мислим како се то враћа...

Враћа се.

Враћају се прогоњене славе за време егзархијске цркве. И то не пресијом наше цркве већ саме од себе. Јер ми баш имамо митрополита, који апсолутно забрањује свако насилно увођење новина. Он наређује свештеницима: ако народ носи литију на други дан Ускрса и ви да носите, ако је он светио водицу уочи извесног празника и даље да му светите, ако при венчању има нарочите обичаје да му их не кварите. И ове године ко још није славио о Св. Николи. И то долази човек свештенику и опомиње га на своје сутрашње крсно име.

— Добро. Доћи ћу до вече да ти осветим воду.

— Не. У ден да ми дођеш. Колач да ми режеш.

Да је ко наредио да слави он то не би учинио. Јер је потомак Краљевића Марка, који би се заинат потурчио. И зар би данас било толико муке с оним македонствујућима преко границе да они уистину нису Срби? То су нови јаничари. Тако то треба схватити. Па како је оних некада нестало, нестаће и ових.

Да се овај процес успешно изводи сви су разлози ту. Погледајте коју хоћете физиономију — наша. Језик

наш. Обичаји наши. Народ бистар, храбар, уколико га трговина и печалбарство нису размекшали, музикалан, поетичан. Затим радан и штедљив. Каквих онда треба напора, па да се осети како је у својој кући? Да је мање партизанства, а нимало корупције.

А није да нисмо нација за подражавање и племе, које не врши утицај уопште. Бар тако тврде заинтересовани, они, што ствари посматрају са стране. Није ми сада при руци брошура једног бугарског професора универзитета, који је некако одмах пропутавао окупирану Македонију 1915 год. Он свуда види велики наш утицај за тако кратко време. Напада наш шовинизам и мегаломанију. Јер код Срба, каже он, ничега нема малог; све је у њих велико. Кад се издаду у једној књизи песме, што их улица пева, онда се то зове „Велика српска народна лира“. А ако су то рецепти како се кувају јела — назив је „Велики српски народни кувар“. И та нас је мегаломанија, по његову мишљењу, упропастила у оно време. Али признаје да Македонија пева наше песме и да нам је језик леп. Само је ова лепота даљеко од тврђења Драгише Станојевића да је он превео „Бијесног Роланда“ на „најлепши језик на свету“. Најзад се писац зграњава на нашу упорност у ропству и доследност у уобразиљи. Кад је разговарао с неким нашим заробљеним резервним официром, овај му је рекао на крају дискусије: „Ја вас уверавам, господине, да ће Србија тек после овога рата бити велика!“

— „Замислите!“ обраћа се професор на те речи читалачкој публици.

Замислила је она то сасвим лепо 1918 године. Па ипак Фердинандова Бугарска и данас не може ово да схвати. Не мири се са стварношћу и лажа истих метода. Рачуна на само ону једину могућност како ће нас у тренутку напада наћи разједињене. А ко у толиким картама ставља све на једну, нема много вероватноће да ће погодити.

Могao би режим г. Цанкова без икакве бојазни да ће изгледати нереалан, да се бави проблемом како ћемо ми од наша четири племена на словенском југу да створимо један народ. Питање добија сву актуелност баш у тренутку доласка на власт г. Веницелоса. После толико искушења јелински народ стиче уверење да је само овај државник у стању да му прибави величину и спокојство. А то схватање није паралелно с бугарским претензијама.

И онда кад се зна да ми долину Вардара не дамо по цену последњег свог живота, путови су сасвим јасни. Али г. Цанкову ласка ратоборан став: „Нека се чује у Београду!“...

Шта иначе нас дели? Оно „дебело јер“, које су њихове трупе додале уз натпис на станици „Криволак“ 1913 и које су наше избрисале после двадесет и четири часа. Или оно, што причају Галичанке? Пролазе поред њих бугарски војници за време окупације и питају:

— Како сте?

— Хвала Богу.

— Добре сам, добре сам, поправљају их они.

Дакле због тога „Хвала Богу“ и „Добре сам“ ми не можемо да створимо Југославију. Смејаће нам се наши унуци. А та би држава имала две флоте: црноморску и јадранску. Може бити и трећу. Питање Дарданела било би само наше и руско. Милиони наших војника гарантовали би мир у Европи. Били бисмо непобедива нација. Али г. Цанков неће да узвикне: *ressavi!*

И кад то неће, онда ћемо се ми оставити маштања иначе врло пријатног у зимске вечери и мислити о пролећу. Њим једнако прете у поверљивим разговорима и џемијетлије и онај остатак бугарских дејаца на југу. Тако је један Турчин пре неки дан саветовао адвокату Михаиловићу у К. Митровици онако пријатељски да прода скоро подигнуту кућу:

— Знаш сад можеш узети добре паре, а кроз пет, шест месеца биће доцкан.

— Што?

— Па биће наше...

Тако дакле мисли џемијет. И зато је разумљива радост „Хака“ што су џемијетски посланици успели да спрече исељавање муслимана преко Румуније, Бугарске и Солуна. Требају им војници.

Да се спречи природан историјски процес стапања Јужних Словена наши непријатељи се неће устезати ни од последњег корака. То је извесно. Највећу наду они полажу на овај корумптивни режим, па га једни подржавају апстиненцијом, а други директном сарадњом.

Превариће се. Режим је само једна комбинација подложна променама као и сваки изум људски.

22.-I-924.

Брегалничке контра-организације

Пишући прошле године у „Политици“ о четничкој акцији ја сам казао да се она сузбија исто таквом акцијом, а организација контраорганизацијом. Није то писање морало да буде повод за усвајање таквога система на левој обали Вардара. У размишљању како да се опростимо зла спонтано је, може бити, поникла идеја о стварању сличнога отпора оном комитовању, што се дрско проводило по нашој јужној области. Недавне манифестације у Штипу, календар по јавним локалима на југу и писање штампе — показују да су оваква удруживања узела већ пространог маха.

Противничка акција већ од дужег времена у великој је стагнацији. А не мора то да буде само из промене метода. Јер и они се мењају под силом околности. Једна чета не може да проведе више од два дана на терену, где нема „канала“ и на ком је вребају исте такве чете. Ако се ипак тај случај деси, значи да контраорганизација није добро спроведена. Одмах треба гледати шта на оном делу недостаје. То, што се шефови македонствујућих спремају на хаџилук Лиги Народа и што држе проповеди по Пенсилванији, паралише се на други начин. Он је у надлежности г. Нинчића или онога господина, који га замени на челу спољне политике. Тек опет је добро, што су се Бугари разочарали у уверење како су они једини у стању да пронађу Америку. Ко се за нож маши — од ножа ће погинути. И мир.

Не би се опет рекло да су контраорганизације и близу добро проведене. Код Струмице су, рецимо, у зачетку. Али откуда да се око Берова вије чета онога учитеља, иначе попова сина?

Из посве разумљивих разлога изражена је бојазан с више страна да код оваквог реда ствари не доживимо опет који случај Јована Брла. На такву једну опрезност указано је баш на годишњој скупштини четничког удружења у Београду. Има тако исто и старих националних радника овамо код нас, који с неповерењем гледају на сав рад у овом правцу. Није наравно искључена могућност да наступи и који случај издајства. Али он је без великих последица ако је појединачан. Општи би, може бити, био тек у случају катастрофе сличне слому од 1915. За сад није таквих облака на хоризонту. Уосталом све зависи од количине здравог разума уложеног у предузеће.

Не треба сметнути с ума да овакво организовање не може бити идеал ни једне модерне државе. Оно је само за моменат. Производ невоље. Реакција на активност супротне стране. Јер нема ваљада разборита човека, који би желео да, ма и у једном делу његове отаџбине, државне установе абдицирају на своје улоге. Те да на пример нека удружења решавају грађанске спорове. Или да узимају на себе улогу конзисторије. Да наплаћују таксе за пасоше. Или да убеђују за упис у чланство као оне ноћи у Велесу. Кад се већ дотле дође, онда је много поштеније увести изузетне уредбе. Какву вредност могу данас имати у Брегалници начела великих демократија као што су: слобода политичког убеђења, право збора и договора и право исказивања мисли путем штампе? Кад се уз то дода да ми нисмо могли ни једну установу створити, а да је партијски не обојимо, пред вама је апсурд у својој наготи. На једној страни оружане присталице једне странке, на другој голоруки противници. Да није оне фиктивне слободе партијског опредељивања, онда би припадници организације били у истину само национални експоненти. Њима се не би смело ни опонирати. Овако сваки онај, који исповеда супротна партијска начела, ризикује да буде оглашен издајником. Партијски печат ударен удруживању слаби националну његову страну. Отуда изјаве неких вођа како ће морати у шуму ако извесне групе добију власт. Нису они ту ради ове или оне владе у Београду него ради оне или ове чете формиране с друге стране границе са смером да убија наше грађане.

Кад г. Ерио говори о новом статуту за Алзас, то извесно значи о побољшању тога статута. Али ни после

шест година не ради се тамо о проширивању француског устава на ослобођену област. Јер Французи не желе да отступањем од позитивних законских одредби под силом околности учине брешу за таква иста отступања у старој отаџбини. Зато дају само оно, што ће стварно и извршити. Код нас се то схвата много лакше и досадно би било свако упоређење.

Чим се на једној територији стану наоружавати људи ма и под видом милиције, самим се тим искључује дотадањи систем грађанских слобода. Чак постоји и непосредна опасност по целокупан поредак ако би се тај систем и даље задржао. Наоружане групе морају се уоквирити специјалним законима да не би њихово деловање довело до анархије. Није бољег примера од самих бољшевика. Црвеној војсци, створеној у почетку само са задатком да брани револуцију, дати су убрзо и организација и формација и хијерархија и кривични законик као и свакој другој белој војсци. Тако је црвеном гардисти одузето право иницијативе да убеђује буржоазију у ваљаност комунистичких начела. Он је то могао да ради само по заповестима добивеним редовним путем. И наши бели гардисти на Брегалници морају се подврћи под читав ред прописа. Иначе постоји опасност да једнога часа претстављају руљу, од које је увек више штете него користи.

Даље да потомке деспота Оливера треба просветити у свима правцима и дати им сазнања о њиховој прошлости ван сваког је спора. Ако многи од њих нису са својом историјом упознати или ако су криво обавештени, није њихова кривица већ наша. Једна добра штампарија у Штипу, или у Скопљу временом, из које би се појављивала популарна издања и галерије наших великана из прошлости имала би васпитни значај за целу леву обалу Вардара. Овако један обичан календар мора да се отштампа у Београду. Тако би се јаче успело да у редовима контраорганизације буде већи број пробуђених као што је г. Каламатијевић и више храбрих као г. Пандурски. Јер дух је оно, што је главно и што остаје, а садашњица ће проћи као тежак сан.

Амнестија

Зато што је Христос предвидео међу блаженствима, људи су је придали као атрибут круни. Одакле би милост могла и зрачити до са високих престола краљевских? Али народи, што су правили уговоре с уставним владоцима, задржали су право предлога за себе. Те ако ко неправедно пати у краљевствима, то је кривицом режима. Кад год су се гоњени обраћали монарсима пре су били заштићани него кад су приклањали главе владама.

Једнога дана уђе у београдски конак Живота Лукић Маркићевић из Милошевца у округу смедеревском:

— Господару, рече, ја дођох и донесох ти своју главу.

— А знаш ли добро шта си све радио? упита га краљ Милан.

— Знам. Преводио сам у земљу претендента Петра Карађорђевића, па смо се испред потера морали вратити.

Краљ се замисли. И онда му каза:

— Праштам ти. Иди кући и буди миран.

И цела је живота био миран Живота Лукић из Милошевца и ако му је Таса Миленковић и доцније налазио слику у албумима бечке тајне полиције.

Војислав Гојковић и Радоје Јанковић обратили су се другој уговорној страни. Зато и данас труну по казаматима. Јер народи према Љ. Ненадовићу „знају само две стазе; ил' подло пузе ил' грозно газе“.

Али режими сви без изузетка омилоштите у предизборне дане. Зато се опет говори о амнестији и зато вечити путник г. Жика Лазић опет обилази земљу и градове. У

размишљању кога треба помиловати да ли оне, који су били противу режима или оне, што су — бар како судске пресуде гласе — радили противу државе, избор је пао на ове последње.

Тако је још једанпут победила здрава народна филозофија из овога краја. На процесима је она избијала у простим и логичним разговорима с претставницима правосуђа.

— Јеси ли дао комитама хлеб?

— Јесам, господине.

— А што по Богу брате?

— Па да им несам дао, би ме утепали; ви па ћете ме турите на робијата — жив ће станам.

— Али ћеш да носиш окове...

— Е, ће се женит краљ, ће се веселит народот...

Заборавили су само: „Ће дођу избори“.

Само тако: робом икад, гробом никад.

Исто су се овако бранили сељаци, све једно били патријаршисти, били егзархисти, и у турско доба. Дотерали су масу после борбе на Челопеку у Скопље. И валија их испитује:

— Зашто сте, бре, примали српске комите?

— А шта ћемо ми без оружја, честити пашо? Сила Бога не моли. И ти да си био на нашем месту, а да пушку ниси имао, а да те војска није чувала, и ти би их примио.

Замисли се Халми-паша, па одмахну главом. Тачно би и он примио и Саватија и Ђорђа Скопљанчета да је био у таквој ситуацији.

2.

А да ли су ти осуђени били уистину против државе? Па и јесу и нису.

Пре свега огромна већина није. Подлегла је терору, страху да јави, страху да не јави, везама са сељацима и урођеном већ систему тајног организовања. Већина је миран земљорадник, који оре своју земљу и мучи своју муку. Није њему до авантура и све му је једно: пала Мара, пала Сара. И стварно му је стало до мира у дому и около њега.

Од онога дела, што јесте, на прсте се могу избројати они, које је на кривицу навело неко бугараштво. Редак је

такав осећај код сељака ма колико то невероватно изгледало онима из Софије. Јер они на све овамошње прилике гледају кроз наочаре емиграната. А тај је поглед већ прилично застарео, пошто је доста воде протекло Вардаром. Има још тога осећаја код по где кога из фамилије комитских војвода. Иначе: „ко ми зема мајката, татко ми је“. Било је то.

Сви други су револтирани неправдама, насиљима, нетактичношћу, неисправностима власти. После рата у оном хаотичном стању нарочито. Најзад, што је тога било деветнаесте, па и да се халали, али што тога има и данас, то се не може опростити. Имате опет аналфабете у полицији и браваре и столаре и абације. Бољшевици су хтели да праве од тих људи офицере, па нису успели и данас у својој војсци имају 70% царских офицера (читај последњи „Ратник“). А ми упорно остајемо у покушају да од њих створимо полицајце. Те тако да би неко командовао водом од шесет људи треба да има дванаест до четрнаест година школе. А да би командовао целим једним срезом не треба да има ни једне године. И све струке имају академије, универзитете. Само полиција нема. Све полагају испите. Ова не полаже. За сто година државног живота нико не основа неку полицијску академију. После шаљу те људе да претстављају државу. Ко је против њих, тај је против државе. Има доста осуђених којима се расуо жуч из ових разлога.

На послетку кад вам се г. Жика Лазић није похвалио својим случајем у Велесу, да ја то учиним. Дође он однекуда с још једним господином баш на пратњу оног храброг Личанина, жандармеријског потпоручника палог у борби с качацима. Сутра позове већи број виђенијих грађана на разговор. Каже им како држава чини све, што може за јавну безбедност, али да би требало и приватних напора. Добро би било организовати се за отпор попут оних у Брегалници.

Устане Јоца Ђорђевић управник поште у пензији, Београђанин, па вели:

— Ако је то наређење, друга је ствар, али ако организација треба да потекне из уверења овога света у њену корисност, сасвим је нешто треће. Пре свега народ треба да се заштити од повлашћених качака.

— Како, како?

— Па брате: је ли било то, је ли било ово?

Ређао је позаду г. Јоца.

— И зар није онај командир жандармеријске станице ударио батине оном претседнику општине у Старој Попадији, што му није дао литар гаса?

И тако се не основа удружење.

После тога сви смо опет живи и здрави. И дај, Боже, да долголетни будемо мајци.

3.

Кад се врате ти људи с робије шта ће собом донети? Знаће да праве кашике. Друго ништа. А они су били политички кривци и могло им се дати тамо извесно сазнање. Неписмени су могли научити да пишу. Они писмени могли су да науче историју, масу народних песама и да пробужени изиђу из тамничких зидова. Неће се такви вратити. На лицу свакога од њих лебдеће једно питање: зашто ме онда хапсише, зашто ме сад пустише?

Али тек треба их пустити. Поља су жељна њихових руку, породице су жељне њихова присуства.

И још кад би по изласку наишли на пријем паметних људи. Онда би им се разагнали облаци са чела и био би им ведар остатак дана.

Оно, што је било, приписало би се судбини, која се није могла избећи.

20. — VII — 924.

„Легална“ акција

Напори званичне Бугарске да илегалном акцијом отргне од нас делове на југу претрпели су неуспех. То већ увиђају и македонствујушчи. Исти је утисак и код нас и на страни. Јер није ни од каквог значаја случај да по која чета пређе снабдевена с довољно бисквита и да се после три дана врати разбијене главе. Ти походи не подижу морал код становништва, на које пропаганда рефлектује. Напротив.

Шта је узрок пропасти комитског деловања? Контраорганизација. Чим се сеоско становништво стало удруживати ради одбране отежан је рад нашим јаничарима. Где су та удруживања потпуније проведена и успех је био јачи. У поједине крајеве чете не смеју ни да привире. Писац ових редова биће нескроман да подвуче чињеницу како је он први у нашој јавности указао на тај метод и курзивом штампао у „Политици“: четничка акција сузбија се истом таквом акцијом, организација контраорганизацијом. И даље још: гдегод је предлагани начин за решења проблема Јужне Србије усвајан резултата је било. Предлог да се колонизација повери главном ђенералштабу није примљен и какав је крај томе подухвату питајте кога првога сретнете на путу. А није требало ни за једно питање неке особите студије — здрав разум даје најпоузданија решења. Зашто Мехмеда Делију не могу да униште? — Чува га Дреница. Да није јатака не би било качака. Где су се села решила да не јатакују, комите нису могле опстати.

Сеоском становништву досадила је бугарска најеза лажима и терором. Сукоби са законом погађали су тако исто и појединце и породице. Има данас толико сељака,

који сматрају терористе с оне стране границе за своје највеће непријатеље и туку се с њима у једном елану за дивљење. И може се слободно рећи да у селима на југу нема живота комитама.

Покушало се онда да се контраорганизације обезглаве. Дошли су атентати на војводе. С успехом су дигнути с овог света они, који су подизали гнев противу дошљака и утирали срам с нашега имена. Па и тим убиствима није ништа постигнуто, јер ко убије командира чете није и чету уништио. Први сељак истакнут храброшћу и умешним вођењем људи дође на његово место.

Такво стање на нашем југу, прилике у унутрашњости земље и неуспеси у спољној политици определили су Бугарску на промену тактике. Овога тренутка ми смо у знаку легалне акције македонствујушчих, односно Бугара, пошто та два назива имају исто значење. Нема по свој прилици више ни једнога човека у нас, коме то не би јасно било. Само док је за четовање имао преимућства сељачки елеменат, за политичку и културну акцију погоднији је варошки. Тај рад потребује интелигентније људе. На њих је и пала коцка.

Не треба се стидети и признати да се још може наћи елемента, коме је пропаганда усадила Крума у душу. Није га много, али постоји као материјал за организацију и деловање. Фатално допуштање формирања политичких партија даје могућности да се под заштитом њиховом спроводи онај посао, ради чијег су уништења заспале крвавим сном хиљаде наше деце на пољима брегалничким. Схватајући вредност куглица прокажени анационални типови излазе на светлост. Верују како се прошлост заборавила. Кмет, који још није дао оставку на положај бугарског резервног официра, воденичар, што је био у бугарском црвеном крсту у Женеви, трговац и секретар начелства за време окупације, да само њих наведем као пример, припадници су три политичке странке. Не смета им то ништа да су свуда заједно кад треба спровести заједничке намере.

План? План је прост. Под маском локалног патриотизма и заузимања за „тукашње“ људе ваља зграбити трговачке и партијске омладине. За тим прећи на партијске месне одборе и трговачке коморе. И онда долазе из-

бори за парламенат и свега један говор у Београду, који би бугарска телеграфска агенција доставила свету.

Несумњиво да неког одјека има та акција и ако у уском кругу. Скоро је био испит у школи извесног женског друштва. Заседавају четири госпође: две из северних, две из јужних крајева. Деца научила историју, па говоре не може боље бити и то тако тачно да је једној од „тукашњих“ госпођа просто непријатно. И она се обраћа наставници:

— Питајте ученицу, молим вас, ко је изазвао светски рат.

Сви се згледаше, али инспектор који ту присуствује, рече и сам наставници:

— Питајте то што госпођа тражи!

А девојчица прогута пљувачку и одговори:

— Светски рат... Светски рат су изазвале велике силе, јер су се отимале међу собом којој ће припасти Цариград.

Добронамерна госпођа, која је пре постављеног питања гурнула колено своју суседу, угризе се за усну. А баш је сирота мислила да ће дете одговорити: „Србија“.

Ипак се та акција не сме потцењивати и поред тога што млади појасеви наступају... Зато, што једна шугава овца цело стадо ошуга. Не треба ни времену много остављати ни факту да се покрету ове врсте стављају огорчено на супрот омладинци из места васпитавани под истим околностима. Тренутне унутрашње незгоде могу појачати престиж смутљиваца.

Да се рад ове врсте онемогући у време кад Војвода Вук спава сном јунака, а Танкосићевом се камом играју деца по Палилули, ваља имати самопрегоревања. Свака акција паралише се и уништава контраакцијом. У даном случају лек је наша легална акција, она права без знака навода. На првом месту они, што желе мандате народних посланика, не смеју затварати очи и уши за љубав неколико куглица. Они врше злочин према нацији ако подижу своје партизане свесни разорног њиховог рада. Даље ми морамо засути југ школама и интелегентним чиновништвом. Био би бескрајни срам ако би наш народ имао предратну универзитетску омладину готову да оставља главе по гудурама македонским, а не би имао данас омла-

динаца вољних да живе у крају, за који су њихова браћа гинула. Кад је непријатељ запретио да нам пребије кичму (а Вардар и Морава су кичма наше државе) извршена је мобилизација и они, што се одазваше, не само да су напад одбили, већ су и земљу увећали. Данас је време да се врши мобилизација оних, што могу просветну и политичку пушку понети. Ова је борба тежа, јер фронт непријатељски није онако јасно обележен као што је у рату. Утолико ће бити већа победа. А ми ћемо опет и најзад дефинитивно победити, ако само останемо чврсто при замисли да је нашем народу намењена велика будућност.

Баш док ове редове пишем јављају из Штипа за откривену комитску организацију. Ја у то не верујем: неко је негде нешто рекао, па се створила афера. Пре бих примио као истинито саопштење да је откривен кружок за „легално“ деловање. Јер оно је сад на дневном реду.

Да се одатле скине ствар је нас свију и свеколиких политичких партија, кад већ једном створене морају као такве остати.

С п р у д

Имали смо и једну њиву у „спруд“. У њој је растао кукуруз поврх човечје висине, а неколико високих лепих јагњеда видело се издалека. Ми смо као деца волели да одемо тамо, јер се кроз врбаке прилазило лако Морави ради купања. Доцније је река однела један део врбака и тада је на нашој њиви сађен купус. Али је корито речно било још тако далеко... Само су таласи неуморно рушили обалу. Ударали смо кочеве и уплитали пруће. На великој дужини правили смо насип од земље и камења опажајући опасност. Вода га је једнако носила. „Море, однеће нам њиву једнога дана“ говорио нам је деда. „Ех, однеће! Зар не видиш колико је далеко?“ А кад сам ту скоро и после тридесет година отишао поново у „спруд“ наше њиве није било. Вода је пренела на пожаревачку страну. Нема ни оних великих јагњеда. Само опет кукуруз густо расте поврх човечје висине тамо на другој обали.

Овај спруд на југу биће исте судбине после двадесет, тридесет година. Таласи га неуморно поткопавају и за свој рад су у повољнијем положају, што не делају ивицом већ средом. Земља се лагано раствара и прелази на другу обалу. У селу Петровцу код Скопља, чак је и једно Арнауце декламовало Танаска Рајића о светом Сави. А свуда где има школа, брујало је једновременно „Појте му Срби, песму и утројте...“

Има извесног сетног и сугестивног утицаја од ове песме. Нема човека писменог а да му у души не затрепери један меланхоличан и срећан потсећај. „Ах, да је нама само светог Саве!“, узвикнуо је једном г. Трумбић. Па ипак је школа најмање онамо, где је највише потребују, у Брегалници. Оно, што се у њој као свесно обележава у јавно-

сти, јесу поглавито отслужени војници. Шта мислите да су они још са светим Савом отишли у касарну?

Школа се подиже у последње време, али би могло да буде журније и обилније. У звечанском округу за кратко време изграђено је дванаест основних школа. То је већ за похвалу и угледање. Није то случај свуда. На више места задовољни су кад свака општина добије општинску зграду. Међутим толико је великих села у саставу тих општина, а немају школе. Толико деце остаје неписмено у време кад се говори о хиперпродукцији учитеља. Никад није довољно основних школа.

Гимназија јесте. Бар онаких где Руси предају и где се очигледно ствара умни пролетаријат. Било је велико питање је ли место скопском факултету у Скопљу, и да ли наставници гимназија, који с њега излазе, имају довољно широке видике. Може ли Скопље да изгради и колику културу, да формира јединку потпуно способну за националну и научну акцију. Па по статистици рекоше да је око половине студената мештана, а друга половина чиновничке деце. Да је прошло оно прво време, кад се тек уписивало на факултет да се одложи служба у кадру. Да има вредних ђака баш с југа и да су се овогодишњи светосавски темати одликовали од оних прошлих година. Тако су један Гиљанац и два Кратовца вршили антропогеографска испитивања; први Горње Мораве, а друга двојица кратовско-злетовске области и жупе Славиште. И г. Цвијић је, казао, био задовољан резултатима добијеним по његовом методу.

Дакле шуме таласи на спруду иако би тај шум могао да буде јачи, а запљускивање снажније.

Сав остали утицај врши живот својим снажним и несистематизованим током. И славе и свечаности и груб дневни додир и рођачке везе и надлештва и штампа и саобраћај све је по сили околности у служби исте идеје.

Једном за свагда, напослетку, треба бити начисто да као што велика зграда не може бити без темеља, ни велика се Југославија не може створити без кичме. А њена је кичма долина Мораве и Вардара. Сви пршљенови у њој морају бити поуздани у часу ступања у општу заједницу. Најзад ће се све свршити онако, како то ток историјских догађаја наговештава. И кад је нас из „Вардара“ ту скоро

напала бугарска „Независимост“ што у свом „листку“ доносимо белетристичне ствари на „македонско-бугарском“ наречју, јер се оно, вели, не може писати „са српски буки“, ми смо јој одговорили ово. Да је македонско наречје — наречје српскохрватскога језика. Да се ради тога може једино српским словима и писати: најбољи је доказ за то сама „Независимост“, која из нашега написа „Коледари“ није могла ни да препише реченице. Из простог разлога што Бугари немају ђ и љ. За то је она и преписивала: „Ја ке му кажем“, место „Ја ће му кажем“, како Македонци говоре. Даље да ми и бугарски језик сматрамо као наречје своје, а да одмах допуштамо и њима да то исто чине с нашим језиком. И најзад да неће проћи ни педесет година, а „Независимост“ ће писати онако, како то данас раде „Политика“ у Београду и „Обзор“ у Загребу. Па се тај лист вероватно замислио око овог прорицања и ућутао.

А као и на оном нашем спруду на Морави тако и на овом на југу има људи, који непрестано ударају коље и праве насипе од земље и камења да га вода не однесе. То су „македонствујушчи“, побугарени Срби или Словени, како хоћете, који су за рачун бугарских влада покушавали и још по где покушавају да омету процес историјско-географске неминовности. Њихова илегална акција, што је узнемиравила наше пограничне крајеве на истоку, само је данас један рђаво срачунати потез, који је шкодио и њима и становништву, на које су претендовали и самој званичној бугарској политици. На ову последњу околност указао им је последњих дана и њихов велики пријатељ Миљуков. Морала је В. М. Р. О. да се брани у „Слову“ од приговора како својом акцијом омета бугарску владу у самосталном вођењу спољне политике.

Та је акција претрпела неуспех, сад је већ очевидно. Много већи злочин од онога у српској Македонији, она је учинила у грчкој. Јер они, који су њом управљали, док су код нас сејали терор, на грчкој су страни саветовали исељавање и оголили су словенским живљем, звао се он Србином или Бугарином, прилазе мору. Историја ће морати да жигосе то слепило егзалтираних људи, који су из мржње на село секли своје рођене руке.

Они унутра, „легални дејци“ којих на срећу није много, и сами баце по који камен окрећући се пажљиво да

ли се то примећује. Шушкају по таванима, ћућоре по махалама, бацају сепаратистичке пароле. Тобож теже за уједињењем мештанских снага ради заштите интереса југа. Голицају ране пред зарашћивањем, па трче те се правдају властима, чији вид иначе није на завидној висини. Увек се уз њих нађе и по који пунонадлежни посланички кандидат, који уображава да ће га ти исти изнети на леђима. А не могу успети или им тренутан успех не може имати веће вредности, јер се прво ангажују за једну уску идеју осуђену на пропаст, а друго су материјалисти. Онај, коме је идеал грош, тешко је претпоставити да ће моћи себе да сагори ради интереса других. Напротив користиће се првом приликом да своју рбатну кућу прода држави за пошту по добре паре.

У сваком случају ми смо савременици једнога интересантног процеса. Стојећи на спруду слушамо лаган удар таласа и чини нам се како се тле сувише споро круни. А већ наша деца неће од њега имати ни трага ни гласа.

П О М Е Н И К

Сећање на Милоша Перовића

Тек кад дођосмо на Јавор, видесмо да ју ту поред нашега ужичког пука другог позива и трећи прекобројни. Тада добисмо име „јаворска бригада”. И кад не бисмо вежбали војнике, излазили бисмо да догледима посматрамо ону страну. Бежу нам очи пуне санџачких планина, душа предања и старинских напева у десетерцу, а срце неког нејасног немира због неизвесности како ћемо проћи и како ћемо се држати у умирању, што претстоји. Јер тамо је било Калипоље, мучаљиво, с касарном у врху, јако, тешко приступно са сваке стране. И нарочито црно Ужичанима из рата 1876. Да ли ће да га бране отсудно?

После тога 7. октобра посла командант бригаде четири чете у насилно извиђање и у четири правца ка Сјеници. Једна од њих, којој је био командир капетан Душан Јездић, а водник капетан Др. Милош Перовић реши се да нападне Калипоље, које избомбардоваше наши топови тога дана око смираја сунчева. И ако Калипоље није било на правцу њена наступања, она скрете, разви се за борбу и крете уз го нагиб. Била је ноћ и месец се ведро надносио над врхове у планина. Понегде у даљини одјекне која усташка пушка. Напред су ишли бомбаши и њихова се обличја јасно назирала. Позади смакнута чета. За првим водом Милош Перовић. „Пст, не лупај!” А уистину је тако тихо да се уху причињава како чује плусак оног млаза на чесми код царинарнице. Па и ножеви на пушкама одблескују јаче него других ноћи. Затим једна бомба. „Трчећим кораком!” Сва срца лупају. „Ура!” Они с врха вичу: „Нема Турака!” — „Тако до Цариграда!” рече неко из строја и затегнута се лица развлаче у осмех. Гранични официр, ђенералштабни капетан, Исмаил Хаки побегао је

с посадом. Вероватно још за време топовског дејства, јер на столу стоји расклопљен „Рат и мир“ на немачком и чашица коњака до пола испијена.

Улази се у касарну. Чета је од самих ужичана из вароши. — „Да видите, г. капетане, шта је овамо бунди“... каже један. У том напољу брза паљба. „Коњица!... Стој! — Прекини паљбу!“ Истрчавају Јездић и Перовић. Једва се ватра обуставља. Суварија из Сјенице с наређењем за Исмаила Хаки: „У току сутрашњег дана шаљу вам се 500 Кладничана. Држите се дотле по сваку цену!“ Он устаје са земље и преплашен прилази командиру, док му коњ издише на самој капији погођен с више зрна. — „У мало не убисмо човека!“ оте се једном од војника. Суварија говори врло лепо српски. Одређују двојицу да га спроведу у бригаду. — „Немојте, браћо, да ме убијете! Имам четворо деце...“ — „Море, шта си луд!“ каже му један од спроводника. „Нисмо ми Турци!“ — То је, како изгледа, био први заробљеник из рата 1912. У Ужицу је врло свечано дочекан и госпођа једнога вишег чиновника умесила му је и послала тарту од лешника.

Кад се у пуку чу да је Калипоље узето, настаде опште одушевљење. „Нема ти, брате, таквог положаја!“ — „Та, оно јест...“ веле они мање открављени. Јездићу тражише писмен одговор, што је скретао с одређеног правца, а командант га усмено похвали. Наше се претстраже помакоше иза Калипоља и неко поуздање уђе у целу бригаду.

— Бога ти, како си се осећао, кад сте пошли уз нагиб оне ноћи? питам ја Перовића сутрадан.

— И ако хоћеш право да ти кажем не беше ми пријатно. Али пођох. Нисам ни марио да погинем. Само једно опет. Сетих се на „бату“. Ти не познајеш мога „бату“?

Ја нисам познавао његова синчића. Али њега тако лепо видим и данас. Црне, сјајне очи, велике, гараве трепавице, прогрушала бућа густе косе ван капе и више десног уха, нешто заморено, преплануло лепо лице. И вечити осмех. И једна доброта, што бије ван тога осмеха из погледа, разговора и покрета.

Био је родом из Ужица. Учио у Минхену. Назив доктора добио у Цириху. По том професор у Чачку и Ужицу. Педагог. 1913. издаје прву збирку песама у месту рођења, а пет година доцније другу у Београду. Потпис

Пијетро Косорић. Право му је име тек на трагедији у 5 чинова „Карађорђе“. Сарађује са свима часописима: „С. К. Гласнику“, „Делу“, „Искри“, „Б. Вили.“

Знао сам да над његовом поезијом није још ни један критичарски жрец преломио свој страшни штап. Али да су његове љубавне песме израз правог, неизвештаченог осећања. Лаке по облику, непосредне, нешто идиличне, с хајнеовским обртима. Или боље још с једном музиком, која потсећа на ону романсу Шатобријанову, осталу до наших дана:

... Te souvient-il de cette amie.
Tendre compagne de ma vie!...
Dans les bois, en cueillant la fleur

Jolie.

Тако и у њега у оној, што сам је сад заборавио и не могу је више нигде прочитати, а која долази међу најлепше на нашем језику:

... Негде чух,
Неко рече име твоје...
У тај мах
Ко да липа замириса...

Не могу тако исто данас да се сетим ни оне лепе: „Милко-голубинко“, што је, чини ми се, изишла у „Гласнику“. И других, и других.

Даље да је његова родољубива поезија чисто отаџбински осећај једнога часа и једнога срца, које воли свој народ. И које у истини чувствује како Неретва јеца кроз херцеговачке кланце заробљена и бесна од бола.

Свега је једна од његових песама ушла у Антологију г. Богдана Поповића. То је она филозофска:

Нашто мисао?

Нашто мисао кад није дубока
Као вечност што је!
Нашто, кад није оштра као копље
Ни јасна ко сунце,
Да њоме продрем у знамење своје!

Нашто, када је на јаде нам дата!
Мати вечног страха —

Кад не допире од покрова даље!
 До гроба мрачна,
 А тајна преко ништавнога праха!
 Нашто та мудрост Божјег Провиђења
 Црв коме се клања!
 Нашто ме вара са призраком умља?
 Нашто ми очи
 Кад вечно тонем у тами незнања!

У драми није успео. Као и ни један пре и после њега. Оно, што је у њој вредно, то је опет поезија, коју говоре Срби, што су исто као и ми данас „све жртвовали и жртвеник изгорели“.

Перовић је 9. 10. и 11. октобра до пада Сјенице имао прилике да осети око своје главе и зрна и гранате. И тако је доспео до ватреног крштења, до кога не дође у заузимању Калипоља.

А већ је 14. имао дан плача. Те вам и то могу испричати, ако вас занима. Јер знам како су данас сви живци затегнути, па тешко пролазе повести упућене срцу. Дакле 13. смо преноћили у Милошеву Дољу, а 14. извршили један напоран марш до Јабуке. Око подне смо пошли у Пријепоље. Прво од Сјенице почевши, па свуда уз пут певала су нам чобанчад седећи поред друма дуге сетне напеве као оне из ужичког краја. Затим су жене и девојке по групама понављале: „Што би дике, оде у војнике... Иде Србо да добије, иде Турка да убије“. Затим кад смо пришли оним завојицама, што силазе право мосту на Лиму излете на коњу један човек гологлав, скочи с коња и притрча команданту четвртог батаљона, поче да му љуби чизме и да плаче. Па онда, кад га овај стаде одвајати благо од себе, он му пољуби коња у главу, уседе на свог коњића и одјурџи ван пута и ван завојица.

Силазимо ми мосту, а с друге стране његове све Пријепоље и све цвеће из њега. Све и мушко и женско и старо и младо, а бокори ишчупани из градине с лишћем и корењем. Једна група пева „Боже правде“, друга „Долине тутње“. И све се смешало: песма, узвици, врисак, плач. — „Јесте ли се уморили, браћо наша?“ — „Неслоге клетке било је доста...“ — „Живела наша војска!“ — „Живела наша Србија!“ — „Јао, браћо наша, где сте!“ — „Краљевину српску брани“... „Лепа браћо наша“... „Јао, ране наше!“

А цвеће пада и војници га тискају у грлиће од пушака. Па тек заплаче први двојни ред, и онда друга два. За тим како чета наилази види се да плаче цео први вод и најзад цела чета. Плачу другопозивци као деца крупним сузама, што иду лагано низ лица и задржавају се на брковима. И Милош Перовић плаче кроз велике гараве трепавице сасвим природно и искрено у великој радости после толико векова. Само сам се ја усиљавао и стезао срце и хтео да победим себе. Али кад из оне гомиле изиђе једна девојка, приђе мом коњу и ухвати ме за колено, па запита: „Јеси ли се уморио, дико наша?“ онда и ја зајецах више од осталих, ништа не одговарајући и нешто ми лакну дуго и давно задржавано.

Тако прођосмо кроз Пријепоље, кроз сузе и кроз цвеће.

После ратова видесмо се опет у Скопљу. „Бата“ је био у соколском оделу. Црнипураст, разговоран, здрав. Декламовао је, скакао, грлио тату. Осећао се један дах топлине и тишине у овом дому као у ретко ком. Између осталих ствари Перовић ми повери и то како спрема једну збирку песама из ратова додајући као мало стидљиво:

— Знаш, оне ће бити стварно против рата.

Затим разговор: Брегалница, колера, гробља, инвалиди. И готово се сложисмо.

Није нам падало на ум оно, што је Е. Бенеш казао пре неки дан о часу кад стигнемо на железничку станицу свога роднога места и поздравимо се са својима, да ћемо већ нешто доцније сести и одбацујући мржњу према рату рећи: „Тхе, било је и лепих тренутака!“

За тим смо опет били заједно онога дана кад је изгубио ногу. 5. септембра 1914. Наши прешли у Срем, а непријатељ гурнуо к Ваљеву преко Мачкова Камена, преко Гучева и Курјачице. Ужичане другопозивце упутили усиљеним маршевима с Вишеграда у састав дивизије. Стигли у зору. Војници мртви уморни попадали дуж пута више г. Добрића и хрчу. Ту је и командир Перовић. По подне око 4.30 крећемо се у напад на Курјачицу двома колонама. Наша наступа преко села Шор и хвата северније к Лукића Колебама. Објашњено нам да непријатељ има два „батаљончића“. После се видело да има „дивизијицу“. Јесен. Кукурузи неубрани, сухи. Небо облачно. Веје неки дах уве-

лости и сете. Пусто село, пусто поље, мртав друм за Лозницу. Војници тресу такуше прескачући ограде. Као да их неће толико остати кроз пола часа по кукурузима, што се пружају као море свуда дуж Дрине. Објашњавамо онима, што не знају: „Дрина... То су оне врбе и тополе“. Митраљез заштекта кратко. Опазили нас. Али све њихове објавнице беже и наши стрељачки стројеви улазе у кукурузе. „Напред! Држи везу!“ Али веза се губи већ после неколико корака. Само се опет иде. И тада врисак од непријатељских пушака и митраљеза. Њихова артиљерија туче убрзано. Отпочиње и наша и преко глава се чује ход граната као шум крила у великих птица. Јаук. Падање. „Напред! Напред!“ Али из великих непријатељских ровова кључа као у котлу. И за тим посечен кукуруз и жице. Војници прилежу без команде и отварају ватру. Најбољи знак да је напад пропао. Тражи се заклон иза малих оцака. Гребу се рукама јаме. Већ неки отступају. Промичу сенке кроз кукурузе. Сутоно. Почиње киша. И њиве се претварају у глиб. И путеви се претварају у локве. Отступање је опште. Нико већ и не мисли да кога задржава. Пада убијен митраљески коњ. „Скидај митраљез! Остави самар!“ Псовке. Артиљерија њихова повећава даљину и туче насумце. Само да се измакне из пушчане ватре. А лије, лије као из кабла. Види се где два војника узимају официра под руку и заклањају га телима. Као да зрно не би пробило двојицу. Тамо носе некога у шаторском крилу. „Ко је то?“ — „Командир. Тешко рањен“. — И нико не пита ко је тај командир. А то је био Милош Перовић. И он је тада изгубио ногу.

После је дошао слом. Он је отступао до Пећи и ту остао. Одведен је у лагер да испије чашу до дна. Перовић је био

У РОПСТВУ.

1.

Тешко је чути сад у ноћи
Кад ветар цвили и јауче,
ко див прогнани у самоћи
Када га небо јадом туче,
Те болно цвили у немоћи.

Тужно је чути! Зашто цвили
Над мртвом земљом? Да ли жали
Оне, који су некад били,
Оне, који су славно пали,
Оне, који се одужили.

2.

Зашто је данас тужно тако
Од како свану зора рана!
Зашто бих данас горко плако
И зашто ми је тешко тако
Васцелог дугог летњег дана!

Ил' ко да чујем: плаче неко,
Безнађе ко да негде јеца!
Испреко мора на далеко
Као да тужно плаче неко
Ко слаба жена ил' мала деца.

Васцелог дана киша пада,
Васцелог дана киша лије
И безброј слутњи пуних јада
Васцелог дана на ме пада.
О, тужно ли је! О, тужно ли је!

(„Видовдан“)

Најзад је 1917. размењен као тежак рањеник овај човек толико намучена тела, у коме је становао тако племенит дух. Издржао је две операције и 2. априла 1918. промену светом у Француској далеко од „бате“ и родне земље, којој је дао себе.

Милош Перовић је велики човек наших страшних дана. Он се у миру није зарицао како ће све за земљу дати, али кад је дошао онај час, он је ишао до краја као заветовани витез из древне прошлости. И кад је заклапао очи његово је срце било искидано јадом, али му је савест била чиста као сребролико огледало речно. И у души је осећао дах васкрснућа народног као год што су апостоли у самртним мукама осећали присуство Господње.

1918.

Смрт Војводе Вука

Био сам на Груништу командант 2 батаљона у добровољачком одреду Војводе Вука. Забелешке, које сам набацивао у свој дневник, требале су да буду подаци за вођење операција и потсећај за какав белетристички спис после рата. Данас (1923. г.) када се тело мога команданта преноси у блеску народне захвалности, ја их овако непрерађене полажем као свој скромни венац на одар његовога вечног сна. Нека би оне у неколико успеле да покажу под каквим смо тешким околностима изгубили свога највећег јунака.

31. октобра 1916.

Већ се данас показала као тачна моја јучерашња претпоставка. Упутиће нас тамо „где се највише пуши“. После ручка дође Вук журно и нареди:

— Крени батаљон да смениш мајора Вељка (3. бат. 6. пука) на Црвеној Земљи. Ти сам иди одмах с командирима напред, а водници нека поведу војнике. Што пре да ми се јавиш отуда. Гледај да се ноћас одржите, сутра је лако... Потом мало разведри лице и рече: погодио си као што видиш. Хајде срећан вам пут!

Полазим с командирима у 1^{1/2}, стижем у 3 до старог места мајора Вељка. Одатле идемо још два часа до Црвене Земље. Терен страховит. Моје две чете (2. и 4.) долазе тек у 1 час после пола ноћи. Смењују чете из 1 борбеног реда. При смени има рањених и гине један учитељ резервни официр из 6. пука. Прва чета узима за поседање две камене чуке на десном крилу. Лево од ње остаје ради везе један вод из 6. пука. И једну целу чету из 6. пука (2. ч. 3. б.) задржавам за ноћашњу резерву.

1. Новембра.

Мајор Вељко одлази са смењеним четама. Непријатељ напада у 3.50 после пола ноћи. Прво јача артилеријска ватра, затим митраљеска, па пешадијска. До 4.45 непријатељ врши два јуриша, које одбија 4. чета на левом крилу пушкама и бомбама. Око 5.15 непријатељ се повлачи на камењар југозападно од Грунишког Виса. Послао сам 4. чети у појачање један вод из резерве, али су га вратили, јер су одбили јурише.

Губици: погинули 1 поднаредник и 3 редова, рањени 2 поднаредника, један каплар и 5 редова.

Јачину непријатеља у јуришу ценимо на једну чету. Испред фронта остају бугарски рањеници. Чује се кукњава. „Ходите овамо!“ вичу наши. — „Не могу, бре братко, рањен сам“, одговарају они. Не можемо још да их покупимо: развидело се, а непријатељ гађа.

Донесоше ми „Правду“ из Солуна. Видим да је био уметнички концерт. Концертирали грчки и српски уметници (Мијат певао). Били су: Сарај, Веницелос, Есад-паша, Љуба Јовановић, Кнегиња Наришкин и т. д. Ils s'amusement.

2. Новембра.

Наши нападају на гребен више Ивена. Јака артилеријска ватра. Пошто је с тешком муком установљена веза с 4. пуком преко стрмих обала Црне јављају да је његов командант Воја Павловић умро од задобивене ране прекјуче. После пет минута зове ппуковник Милорадовић садањи командант 4. пука Војина на телефон. Јавља: Французи пробили код Кенала; Бугари отступају испред прве армије; он с два батаљона и једним батаљоном 7. пука напада крш више Ивена...

Мени се наређује притисак на непријатеља. Моја 4. чета отвара пред вече ватру на камењар испред нас. Наша артилерија гађа. Преко ноћи упућујемо патролу ради извиђања. Она долази до самих Бугара, који бацају четири бомбе. Патрола се враћа око 2^{1/2} после пола ноћи.

3. Новембра.

Задатак за данас притисак на непријатеља, пошто моравска и дунавска дивизија нападају.

По подне ме зове начелник дивиз. штаба Заваџил на телефон. Пита да ли би могао заузети камењар испред

Црвене Земље да би се јаче обезбедио бок дунавској дивизији. Одговарам да могу, јер немам испред себе више од 3 чете непријатељске. Али ме треба ојачати да не бих у случају неуспеха компромитовао положај. Он рече да ће разговарати с Вуком.

Вук наређује да се преко ноћи одржава лагана пешадијска ватра. Око 4 часа наша је артилерија јако тукла камењар. Пада час киша, час снег. Магла.

4. Новембара.

Данас мој батаљон напада на Камењар испред Црвене Земље. То су јаче камените чуке нарочито у центру и на десном крилу. По споразуму с Вуком решавам се да нападнем на оба крила с тим да главни напад буде на непријатељско лево крило. Тамо упућујем своју најјачу 2 чету (Крста, Иван, Јелинек), на десно крило 4 чету (Крејаковић) с тим да демонстрира ватром и покретима, ако буде могуће.

Прво отпочиње артилерија. Гађа рђаво. Ја се љутим на телефон. Наређују ми да корежирам метке. Ја то одбијам: нека корежирају стручни и позвани за то. „Само молим да се из хришћанских обзира не гађају наши војници“. После ме нису дирани.

Јача пешачка ватра. Друга чета отима камен по камену, чуку по чуку. Непријатељ се упорно брани. Иза једног камена наши, иза другог Бугари. Туку се бомбама. Око 3 часа по подне овлађујемо линијом од Црне Реке, па у десно преко камењара, где је био непријатељски митраљез, за тим преко највишега камењара испод Грунишког Виса, па на лево крило 1 добровољачког батаљона. За везу с нама Јездић пребацује један вод преко реке.

Помагали су нас митраљези 6 пука (поручник Марко) и митраљези нашег одреда с положаја 1 батаљона. Губици: 3 мртва, 11 рањених.

Наређујем да се сахране мртви Бугари. Има их прилично.

Обилазим положај с ордонансима. За једним каменом седи наш млад четник, скрстио руке и спустио главу. Изгледа да спава. „Еј, ти! Што си заспао?!“ — „Мртав је, господине мајоре“, одговарају ми војници. „Он је из Вишеграда. Пошао с нама кад смо оно улазили у Босну“. И ми скидамо капе и пролазимо ћутом.

5. Новембра.

Јак ветар. Наш 1 батаљон (Јездић) напада „Повлаку“ да би изишао у нашу висину и узима је доста лако (3 рањена). Пред вече наређујем 2 чети да се крене на камењар, где је вод поручника Ивана и одатле по могућству овлада пупком, што је испод самог Грунишког Виса. То 2 чета извршује и око један после пола ноћи добијам извештај да је пупак заузет.

6. Новембра.

Сад се сви надају да ће Бугари побећи с Грунишког и Будимирачког Виса. Угрожени, рачуна се, падом коте 1212 и тога уопште планинског система повући ће се. Међу тим они на овом делу имају засебну комуникацију и док се не пређе Црна код Рапеша и не угрози довољно њихова позадина они не морају вршити исправку фронта. Ипак се шаљу патроле према мом наређењу и наређењу одозго. На прву су патролу отворили ватру тек кад је повукла за жицу. На другу одмах. Извештавам да су Бугари ту.

Наш покушај да поставимо жицу да би се јаче прикопчали за линију, на којој смо, омета непријатељ бацајући бомбе и отварајући ватру. Утврђујемо положај резерве. Раде 3 чете 2 батаљона и две чете из 1 батаљона (Буровић, Каличанин).

7. Новембра.

Долази Вук. Треба да извршимо покушај напада. Прво артилеријска ватра. Пребацујемо један вод. Непријатељ отвара јаку пешачку и митраљеску ватру. Неколико реда жица. Не може се даље.

— Хајде да видимо како је на левом крилу, каже ми Вук. Идемо нешто ниже од стрељачког строја. Прелазимо једну просторију, коју митраљез буквално брише. Види се како одлећу грудве и чује звиждање зрна склизлог о камење. Ја застајем. Вук пређе као по тепиху. Пређох и ја, али беше један тренутак застоја и тешког подизања ноге.

Обилазимо војнике у стрељачком строју.

— Покажи ми шта гађаш.

— Ено, за оним каменом мрда једнако неки Бугарин. Њега гађам.

— А ти?

— Ја гађам онога што се сакрио за митраљески штит.

— Зар не можеш да погодиш кроз ону рупу?

— Убио сам једнога. Него сад тај исти штит узео други као заклон, одговара добровољац чућећи иза камена.

Вук се приближава и стаје за камен. Цело му је тело од појаса на више ван заклона.

— Господине пуковниче, хвата га за руку војник, склоните се молим вас. Сад је један ту погинуо.

— Лези и гађај! Шта ти мени сад дробиш?!

И стајао је тако неких пет минута. Свирао је са свију страна. Гађали су га. Нико га не погоди. Још га зрно није било и за тај дан. Војници су га гледали с усхићењем.

Пребацујемо 1 и 4 чету лево на косу у обилазак. Пред вече одлазим и ја тамо с 3 четом. Лутамо по мраку. Терен страховит. Долази и 2 чета преко ноћи и отпочине испод мене у резерви. Наш досадашњи фронт заузима 3 батаљон добровољачког одреда (Павићевић). На коси Црнога Камена где је била непријатељска батерија остају као бочно осигурање само 7 војника из 4 чете и нико нас не напада.

8. Новембра.

Упућујем 2 чету лево да по могућству заузме Црни Камен. Њена патрола избија и пали ватру. После тога погледам: нема Крстиних патрола. Јездић упућује капетана Мирка, па доцније и Мићу. Њихове патроле избијају на први камен и ту се задржавају.

Јездић одлази да прими тај отсек. Доцније извештава да је огроман. Бугари се спустили до реке. Крста (моја 2 чета) не може даље.

Леп јесењи дан.

9. Новембра.

После пола ноћи Крсту нападају Бугари. Пошто су скинули ципеле привлаче се у чарапама и бацају бомбе. Његов се један вод повлачи, а друга два вода којима су командовали официри (Иван, Јелинек) одбијају напад и задржавају линију. Губици: 2 погинула, 4 рањена. Гину и два ордонанса, које сам упутио да однесу наређење Крсти, јер су залутали (Гаја и Пушкић, Херцеговци). Дошла је Каличанинова чета у појачање Јездићу.

10. Новембра.

Преко ноћи Бугари нападају бомбама на Мирка. Његова се резерва повлачи. Забуна. Јездић га појачава. Капетан Мића рањен. Ја повијам своје лево крило за сваки случај. Најзад свањује. Долази Вук и обилази Јездићев положај.

Сад нам је распоред овакав. Лево крило према Црном Камену Јездић (6 чета), центар ја (3 чете), десно крило Павићевић (3 чете).

Дан леп. Преко ноћи мала киша. Ујутру магла.

(Кад је пао Грунишки Вис нашли смо једну наредбу команданта 3 балканске дивизије, у којој се каже: Срби су прешли Црну Реку и с беспримерном храброшћу висе на њеним стрмим обалама. Док је држање непријатеља за сваку похвалу, то се исто не може рећи за наше трупе. Пасивна одбрана не води ничему... И онда се наређују стални контра-напади. Тим треба објаснити све борбе последњих дана пред Вукову смрт).

11. Новембра.

Ноћ без догађаја. Попунио сам чете муницијом: првој послао и један хазен-мерзер с 15 бомби, од којих је три избацила преко ноћи. Слабо пушкарање. Очекујемо 2 батаљона 4 пука, који ће ноћас прећи код Скочивира или Петелина.

Око 9,45 непријатељска артилерија баца неколико зрна на позадину нашег положаја. У 10,50 неки непријатељски топ туче разорним зрнима простор између 1 и 3 чете. Тражимо да артилерија гађа, али је магла.

Око 10,50 непријатељска артилерија туче јако простор између првог борбеног реда и резерве. У 11 часова непријатељ излази из ровова и напада на прву чету с једним водом у првом борбеном реду и остатком у резерви. Дочекан брзом ватром и ручним гранатама непријатељ се повлачи у ровове оставивши пред фронтом 8 мртвих. Његови се рањеници повлаче кроз маглу јаучући. Тражио сам те је сва артилерија и дринска и дунавска отворила брзу ватру. Наши губитци: 1 погинуо, 4 рањена.

Одликовао се наредник Тома Трајановић из Крапе, среза кичевског, који је немајући фосфорне хартије палио енглеске бомбе угарком и бацао их на непријатеља.

12. Новембра.

Ноћ мрачна, тиха. Пушкарање. Непријатељ туче положај мога батаљона рововским оруђима. Без догађаја преко ноћи. У 8 час. пре подне стижу 2 батаљона 4 пука до нашег 1 батаљона. Преко ноћи избацују 3 чете и 2 митраљеа.

13. Новембра.

Целе ноћи пушкарање. Бугари бацају рововске бомбе. Чим отпочне јача пешачка ватра тражим да дебанжовац баци по који метак. Од 2—4 наређено је нашој артилерији да гађа лаганом ватром. То чини да непријатељ очекује напад. У 5,30 њему се тако нешто и учини те отвара брзу паљбу и баца ракетле. Дебанжовац наш отвара тако исто ватру као и Павићевићев митраљеа на левом крилу. Па се све утиша.

Удан наша артилерија повремено гађа, 4 пук врши напад на косу, која се од Црног Камена спушта у реку и овлађује њом у 3 часа по подне. Има и 8 заробљеника. Тамо су на левом крилу Вук, начелник дивиз. штаба Заваћил и начел. бригадног штаба Брашић.

14. Новембра.

Преко ноћи слабо пушкарање. Моји бацају по коју бомбу из хазен-мерзера. Четврти пук хвата још једног заробљеника.

Јутро без магле. Време лепо. Преселио сам кујне испод положаја и наредио да се војницима кува два пута дневно. Наш официрски кувар Стева, Личанин пошто нама издели ручак, одлази на Црни Камен да то учини и официрима моје друге чете. Он јело носи у аустријским мањеркама имајући увек пушку преко рамена. Иде слободно преко положаја као преко свог имања.

Преко дана вршимо ја и Павићевић притисак на непријатеља покушавајући да му се приближимо. Покрет једне патроле из 3 чете изазива брзу паљбу на целој непријатељској линији и одмах је један војник рањен у главу. Две патроле из 4 чете одмичу до обличјег камењара и не могу даље.

На Црном Камену виде се Бугари, који час беже, час се враћају.

Пред вече Јездић овлађује Белим Каменом и гребеном испред њега, пошто је имао знатне губитке.

Преко целе ноћи непријатељ врши контранападе на 4 пук, Јездића и мене.

На моју 3 чету нападају у два маха око 5,30. Оба су напада одбијена пушчаном ватром и бомбама. После су више мање били мирни. Испред фронта виде се ујутру неколико бугарских лешева.

Код 1 батаљона ситуација преко ноћи у неколико махова критична. Дунавска се артилерија одметнула и неће да гађа. Не зна, вели, више које су тачке наше, а које бугарске. Вук се жали дивизији.

Јасно се види да Бугари надокнађују недостатак артилерије ноћним операцијама пешадије. А за такав је посао способна само војска првог квалитета.

15. Новембра.

Јутрос кад се расвануло једна бугарска чета, која је лежала пред 1 батаљоном, повлачи се због два добро пала хаубичка зрна. Моја 4 чета отвара на њу бочну брзу ватру.

Између 8 и 9 на телефону, где нико никога не може да дозове од галаме чује се глас Јездићев: „Аман, ако сте Срби, јављајте тамо: дунавска ми артилерија поби војнике!“ И тамо се неко смилова да је извести како треба да повећа отстојање. Доцније се видело да је 50 наших избијала из строја.

Око 10 часова извештавају с осматрачнице дунавске дивизије да један непријатељски батаљон отступа с Груншког Виса на утврђену линију код Старевина, а да се комола повлачи к селу Зовик.

Наређује се бомбардовање Црног Камена. Неколико хаубичких зрна и тачка. Непријатељ зато отвара доста јаку артилеријску ватру.

Наређују из бригаде да видим да ли има Бугара у рововима. Све их страх да не побегну непримећени. Наравно да их има.

Јака пешачка ватра траје непрестано и поред дејства артилерије. Стишава се око подне. Вук шаље патроле да са североисточне стране избију на Црни Камен. Оне то и учине, али се морају повући пред нападом непријатеља.

Дан сунчан и леп.

Увече наређују да се поднесу спискови за одликовање француским орденима.

Преко ноћи Бугари опет нападају на 1 батаљон, али су одбијени.

16. Новембра.

Изјутра магла. Око 7 часова опет нападају. Тражимо да артилерија гађа, али пре но што је и почела напад је одбијен на фронту 1 батаљона. Јездић јавља да су Бугари оставили много лешева испред фронта.

Магла непрестано.

Вук прође и оде за лево крило.

После пола часа опет громогласно „Ура“ код Јездића, па крклање пушака и бомби. Бугари су у једном налету узели Бели Камен, а наши га одмах противнападом повратили.

Око подне опет „Ура“ код Јездића и тишина после тога.

Вук тада беше дошао до места где је раније био Јездићев батаљонски штаб и где је и сад стајао телефон. Други је телефон однео собом Јездић у стрељачки строј. Он зовну Јездића и тада сам му последњи пут чуо глас:

— Побратиме, шта је код тебе?

— Ништа. Одбијамо трећи јуриш.

— Какав јуриш, кад не чујем ни једне пушке? потсмехну се Вук.

— Па немамо муниције, него ножевима...

— Ево и мене тамо.

Кад Вук приђе стрељачком строју праћен ордонансима и својим посланим Луком, Врањанцем, он извади револвер и викну:

— Напред добровољци!

Војници усталоше, а диглоше се и Бугари и бацише се једни на друге. Тукло се револверима, бомбама и ножевима. Један бугарски официр опали шест пута из револвера на Јездића и шест пута га промаши у узбуђењу. Поручник Крста, командир 2. чете паде рањен кроз трбух. Одједном се појави у гужви Стева Личанин кувар, који спусти мањерке, скиде пушку, уби из ње оног официра бугарског што је гађао Јездића, а свог командира Крсту ухвати за ноге и свуче дваестак метара ниже од окршаја.

Једно парче бомбе рани Вука у десну руку и он испусти револвер, којим је гађао, па клече да га Лука превиде. Ту је била већ ивица Белог Камена и Бугари у маси стадоше да отступају ка Црном Камену. Један од заосталих бугарских војника подиже се иза једног камена и стојећи опали на Вука. Наши га убише одмах, али његов метак прође нашем команданту кроз сред срца.

— Јаој, умре-е-е ми! завапи Лука.

— Ћут! викну му Јездић. Дај га овамо!

И Вука склонише за један већи камен на три корака од места где се превидео. Да је ту вршио превидење не би ни тога дана погинуо.

Кад добровољци у центру и на десном крилу чуше за погибију Вукову, оставише пушке и пола су часа тупо гледали пред себе. Да су нас за то време напали Бугари, сјурили би нас у Црну Реку.

Одозго смо лепо видели Вукову пратњу. Осам старих четника носили су наизменично поред обале носила с погинулим јунаком.

Ја сам плакао као дете. Чинило ми се као да се с њим и Србија сахрањује.

Слава му!

1923.

Миодраг Љ. Давидовић

Г. Никола Пашић образујући своју данашњу владу поменуо је Сен-Жерменски уговор. Брани га од шефа опозиционог блока, г. Љуб. Давидовића.

А тај г. Давидовић имао је у рату јединца сина Миодрага прво ћака наредника, па после потпоручника водника. Отступао је с војницима преко Албаније у доба кад му је отац био министар просвете. Дошао је у Скадар као и сви остали гладан, подбијен, необријан, с прогорелим шињером. Причао ми је ту у Скадру после како му је једна од министарских госпођа рекла:

— Очекивали смо много више ратничког изгледа у вас, господине Давидовићу. А она не зна да се ја једва држим на ногама.

Доцније смо по реорганизацији на Крфу били у истом шестом пуку. Он је ишао и на једну вечеру у двор. Регент му је дао француску војничку медаљу и он дође с њом на грудима у логор.

— Гле, гле, министрово дете, па добило медаљу, отпочесмо ми.

Он поцрвене.

— А зар збиља мислите да је нисам заслужио?

— Не мислимо. Али има и толико других ћака наредника, који су је исто тако заслужили.

— Видите нисам се тога сетио.

Па је скиде.

Минхенски студент Миодраг Давидовић могао се, кад год је хтео, извући из рова. Али је то било и чедно и образовано и лепо васпитано дете. Једино се бојао пребацивања да би се могао и за часак користити очевим положајем и угледом.

Очевидно да га је командант пука пуковник Јеша Михаиловић гледао да сачува од службе. Морао је то обазриво да ради и да свакој улози, коју му намени, прида нарочити значај.

— Ви ћете, Давидовићу, бити пуковски посматрач, почињао би он. Наређено ми је да одредим једног интелигентног официра, који ће преко целог дана да осматра непријатељски положај и да убележава промене. И ја одређујем вас, с наређењем. . .

— Разумем!

Већ после два дана јављао се Миодраг:

— Господине пуковниче, молим вас. Ова служба није за мене. Ја сам водник и хоћу да будем код свог вода. И мораде командант да га врати у чету.

Ту на Чеганској Планини, кад је дунавска дивизија бачена на Горничево, ми смо Дринци с муком одржавали свој велики и танак фронт. Једнога дана јавише да су Бугари притисли на лево крило и ушли у један део наших ровова. Наредише двома четама да иду трчећим кораком у правцу Старе Попадије. Али оне не беху дошле ни на пола пута кад телефонираше да је потпоручник Давидовић ускочио са два вода у угрожен ров и да више нема опасности. А он је то учинио овако. Развио је водове у заклону и наредио им да трче поравњати преко брисаног простора да не би претрпели губитке. Да би то равнање контролисао он је трчао окренут леђима непријатељу. Имао је свега два рањена.

Опет кад смо подилазили Кајмакчалану командант пука га узе за командира телефонског одељења. И ту је службу вршио неколико дана, па онда изјави команданту отсечно да он од свога вода никуда неће и да не допушта да му се у рату чине ма какве олакшице, које се не би чиниле и његовим војницима. Те тако остаде у чети.

На Старковом Зубу дође једне вечери наређење од Врховне Команде да се зароби по сваку цену који непријатељски војник. Како већ три дана није било заробљеника нема се тачна слика непријатељског распореда према нашем сектору. За извршење овога задатка послати храбре подофицире и војнике који се сами јаве. Одмах се пријави потпоручник Миодраг Давидовић. Командант батаљона мајор Константин Костић одби га, а нареди неким по-

дофицирима добровољцима да се спреме и да чекају док зађе месец. Али кад је увече обилазио ровове спотаче се о једну прилику.

— Шта ти ту радиш?

— Спавам.

Он га загледа:

— А, ти си, Давидовићу. Гле! А шта ће ти те бомбе?

Он је ту у пуној ратној спреми чекао тако исто да зађе месец, па да пође у лов на непријатеља.

— Одмах да идеш у мој заклон и да ме чекаш тамо!

На тај га начин задржа.

Најзад једне ноћи, кад се копао ров према Старковом Гробу, није се нека патрола никако враћала. Миодраг пође сам према непријатељу да је тражи. Духну у пиштаљку и из мрака му одговорише звиждањем. Више се с тога пута не врати, нити му се и данас зна гроба. Причали су ми извесни војници после пада Кајмакчалана да су према Скочивиру видели неке лешеве онакажене од стране Бугара. Међу њима је један много личио на њиховог потпоручника.

И сад од оца Миодрага Давидовића брани Сен-Жерменски уговор — г. Пашић.

Па то је да се човеку смучи.

1924.

На Виду острву јада

Данас је небо јасно изнад маслина и неранци. Златна сунчана киша умила је зелене градине и ведре луке. Море је као затегнуто платно засуто плавим прахом. Три бела галеба лепршају над њим као три невине душе наших војника што спавају на дну међу алгама и бисером. Онекуда звони испод кипариса и расцветалих олеандра.

Наша барка клизи над глатким површјем. Од удара весла засребри водени набор у часу, па га прелију воде сафирне. Гребени су у албанских планина модри, а рибарске барке украј жала личе на велике снежне лептире. Мирно је између Крфа и Вида.

Тихо је над водама што грле хиљаде наших драгих. Давно је у њих нестало земаљског обличја. Кроз празне очне дупље играју се мале сардине. На костурима се таложи муљ и блистава краљушт од риба. Само се у многих раскинули вратни пршљенови те њихове главе плове водом као бели цветови. Често их рибари хватају у велике мреже. „А! Сербо!“ узвикну. Одвоје главу од осталог лова и понова спусте у море.

Док се оно склопи исто онако равнодушно као у дане погребца. Тада су лешеве стајали као уметрена дрва. Па је после долазила црна тајанствена лађа и односила мучки свој плен да га преда недрима незнатих дубина. А отокама и маслињацима сузило је фебруарско небо дневима и ноћима.

Било је студно свуда уоколо. Ми смо по логорима ложили ватре од дивљег шимшира, а код њих ни њега није било. На пустом Виду смрт је спуштала ледене пољупце на уста насмејаних војника што су у заносу гледали мајке. И сестре и драге у селима шумадијским. И децу окићену бул-

кама у радне летње дане. Лагано им је велика сабласт скла-
пала капке над стакластим зеницама.

Тако су једне ноћи бацили у море и Жарка Јелића студента. Он је био на Виду слаб у време кад би јутром угледао да су му под шатором мртви и друг с леве и друг с десне стране. Па није могао поднети. А писао је песме и треперио душом у суровом свету. И ја бацам цвеће у море и плачем. И питам:

— Да ли ти је хладно, брале, у таласима морским?

Лагано клизи барка док нас уздигнуто платно над њом штити од врела сунца.

Тешко улазимо уз шиљасто камење на обали да до-
премо до степенастог и четвртастог гробља обрађеног на-
слагом камена. Ни ти сувоземни гробови на терасама нису
могли остати неповређени. Избеглице из Мале Азије по-
гореле су већи број крстача. Гробље је било зарасло у ко-
ров и трње, па је сад нешто рашчишћено. И да није један
део крстача уклоњен ипак се не би знала имена свију мр-
твих. На сваких неколико корака уздиже се велики крст с
натписом: „За правду и слободу“. Ту леже незнани по
имену и по брају. Разастирамо цвеће по крововима њихо-
вих вечних домова.

Одржало се неколико споменика. Тихомира Ајдаци-
ћа резервног потпоручника из Ивањице, од чијег гроба
„почиње Велика Србија“, Јована Лончаревића »victime de
son devoir pour sa patrie«, Милана Поповића поднаредни-
ка из Београда, коме је споменик подигао „друг Божић Ђу-
ричић“. На једном споменику одбијен је крст те се не зна
ко ту почива, док је ниже цео натпис:

„Равнога Стига витез млад,
„Слободе — женик, права — над
„Под хумком овом устави ход
„Испунив дужност паде за род“.

Читамо дрвене крстаче које су се још одржале на
гробовима: „Андреја Васиљевић, Стојко Здравковић, Пан-
та Лукић, Сретен Игњатовић, Стојан Игњатовић, Љубо-
мир Стефановић, Милан Барјактаровић...

Купимо и састављамо поломљене крстове да на њи-
ма прочитамо: Милутин Драшћевић, Михаило Јакшић, Ђор-
ђе Бојовић, Тихомир Игњатовић, Таса Петковић...

Око ногу нам се плете ситан чкаљ почео поново да
расте. У њему је увео венац поморске кадетске школе у
Гружу. Брава на малој капији од летава зарђала — тако се
често долазило. Сунчају се гуштерови на топлом камену.

Кад се окренемо мору у даљини ка Отранту засењују
воде плавилом и бескрајем. На северу стражари масив Пан-
дократора. Нема заставе на тврђави крфској што значи
да није запажено бродова на пучини. Нико данас неће на-
рушити сан заборављених мученика. Две наше мртве ди-
визије остају саме са својим болом.

Па се данас у час тишине буде гробља и врстају се
мртве чете. Или се мени само тако чини или су заиста у
дубоким порецима страшни пукови наши, велика стража на
Отранту и Јегејском Мору. Изгледа да им је за шајкачама
цвеће са Цера и Рудника. Испод шињера прогорелих кроз
Албанију шкрипе језиво костури.

Ко је то свирао збор војницима без страха и пре-
кора?

Мрак бије из лубања оквашених морем и тихо је на
Виду острву јада.

Устали су Шумадинци и Моравци, Подунавци, Дрин-
ци и Тимочани да питају за своју земљу. Тако их давно
нико није обишао, па су жељни разговора и милоште.

И ја знам да питају како је у селима њиховим те
причам и разговарам чете безгласне.

Сад се по њивама вашим беру кукурузи. Још по где-
где тресу модре шљивике. Дену шашу и секу лиснике. Де-
војке одвајају евенке за украс прозора у зиму. Пуне су
бачве грожђем и деци су црне руке од ораха. Повесма од
коноплје слажу по вајатима. Овце су пуштене на другу
отаву. Кроз забране промиче сухо рујава лишће. Из стаја
се ваде плугови и подмазују колечке. Из амбара се односи
на трг пшеница, а сена су зденута у пластове и награнке...

И тешим и молим пукове заборављене.

... Па кад снегови увију планине и равни — запрег-
нуће кочије за славе и свечанике. А увече ће баке украј
топлих пећи причати деци да су она жива зато што њихо-
ве тате и бате и чике спавају на дну мора. Лепши су помени
у старачким сузама од помена у сјају и раскоши.

Добро је у селима вашим и нисте заборављени. По-
мињана су вам имена кроз тамјан и измирну и резана у

злату и камену по сеоским црквама. Ако вам вечне куће нису уређене и ако нас нема да вас походимо, време је тако било. Пуста су се видела села и разбијени друмови. Јад се гнездио у домовима нашим. Опростите, опростите, браћо, у великој самилости својој. И молите се за нас у часовима сете и одрицања од увреда земаљских.

О, да ли су нешто утешене душе кад понова облаче одежде од плавих таласа?

Нестаје их без шума и јецаја. Па опет остаје пусто Видо, мирно и замишљено.

А хризантеме, што смо их расули по гробовима, гледају с камена на нас великим лепим очима.

1925.

Непознатије речи

ајлук	= плата
беса	= часна реч
големијот	= великан
зијафет	= гозба
измећар	= слуга
ич	= ништа
јашмак	= вео
јо	= не (арн.)
качак дуван	= кријумчарски дуван
коломбоћ	= кукуруз
коломбоћница	= проја
кондурација	= обућар
кондуре	= ципеле
мервешт	= разуман (арн.)
мир	= добро (арн.)
мухабет	= разговор
надвор	= напољу, изван
налуне	= врста обуће
паетонција	= кочијаш, фијакерист
пампур	= железница
пезевенк	= подводник
пченка	= кукуруз
по	= да, јест (арн.)
Паша зотн!	= Тако ми Бога! (арн.)
Си је?	= Како је? (арн.)
ска	= нема (арн.)
тунатијета!	= много ти година (арн.)
ћиверија	= власт
филан	= известан
фламур	= застава (алб.)
фукара	= сиротиња
чивчија	= наполичар
шише	= стакло
шум	= много (арн.)

Садржај

	Стр.
Белешка — — — — —	3
Листине — — — — —	5
Пролеће на југу — — — — —	7
Зима у Дебру — — — — —	10
Кад сум бил, мори Ђурђо...	15
Од Гостивара до Дебра — — — — —	21
У студне вечери — — — — —	27
У мртвом граду — — — — —	29
Ој, немене шестопере — — — — —	39
По Косову и око Косова — — — — —	43
Ђуће, сине Бал-Алија — — — — —	50
Записи — — — — —	55
Качаци — — — — —	57
Међу дреничким качацима — — — — —	61
Иншалах, јалан др! — — — — —	66
Из царства качака — — — — —	69
Прота Анђелко и Мехмед Делија — — — — —	74
На утоку Ситнице у Ибар — — — — —	80
Одлазак качака Зубера — — — — —	84
Дневник — — — — —	89
Македонска партија — — — — —	91
Исељавање Турака — — — — —	95
Колонизација — — — — —	99
Четничка акција — — — — —	104
Корупција — — — — —	111
Партизанство — — — — —	115
Један важан моменат — — — — —	120
Ситуација — — — — —	124
Опет о исељавању Турака — — — — —	129
Македонска емиграција — — — — —	133
Процес — — — — —	137
Брегалничке контраорганизације — — — — —	141
Амнестија — — — — —	144
Легална акција — — — — —	148
Спруд — — — — —	152
Поменик — — — — —	157
Сећање на Милоша Перовића — — — — —	159
Сирт Војводе Вука — — — — —	166
Миодраг Љ. Давидовић — — — — —	177
На Виду острву јада — — — — —	179
Непознатије речи — — — — —	183